

Mensenrechteneducatie in Maatschappijleerboeken

Een *case study*

Verslag van Onderzoek van Onderwijs voor de eerstegraadsbevoegdheid
Leraar Voortgezet Onderwijs Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen

Universiteit Twente, 2016
Frauke de Kort (S1747460)
Begeleider: Margarita Jeliakova
Tweede beoordelaar: Peter Stegmaier

Mensenrechteneducatie in Maatschappijleerboeken

Een *case study*

**Verslag van Onderzoek van Onderwijs voor de eerstegraadsbevoegdheid
Leraar Voortgezet Onderwijs Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen**

**Universiteit Twente, 2016
Frauke de Kort (S1747460)
Begeleider: Margarita Jeliazkova
Tweede beoordelaar: Peter Stegmaier**

Samenvatting

Dit onderzoek had als hoofdvraag: in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo?

Hiervoor heb ik eerst drie deelvragen beantwoord:

1. Wat zijn de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer?
2. In hoeverre voldoet het leerboek van Seneca aan de criteria voor mensenrechteneducatie?
3. Wat zijn de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechteneducatie?

Met behulp van een literatuuronderzoek heb ik de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer vastgesteld. Door middel van een inhoudsanalyse van het leerboek heb ik kunnen beantwoorden in hoeverre het leerboek aan deze criteria voldoet en door middel van halfgestructureerde interviews met de auteurs van het leerboek heb ik een aantal mogelijkheden en obstakels ontdekt voor het aanpassen van het leerboek aan deze criteria van mensenrechteneducatie.

Ik ben tot de conclusie gekomen dat er slechts in beperkte mate ruimte is voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Maatschappijleer havo-vwo van Seneca. De meeste concepten van mensenrechteneducatie komen slechts impliciet voor. Hierdoor voldoet het leerboek niet aan de criteria, maar zijn er wel aanknopingspunten om mensenrechten expliciet te maken. Er moet echter aan een aantal voorwaarden voldaan worden om die ruimte te kunnen benutten: auteurs moeten voldoende kennis hebben van mensenrechten(educatie), zij moeten het verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer zien en deze ook expliciet willen maken. Maar ook al wordt aan deze voorwaarden voldaan, toch zijn ook obstakels die hierbij in de weg kunnen staan. Deze hebben veelal te maken met pragmatische overwegingen, zoals financiële en commerciële afwegingen, maar ook keuzes qua inhoud, gezien het beperkte aantal uren dat voor het vak maatschappijleer wordt uitgetrokken, en de grote hoeveelheid kennis en vaardigheden die overgebracht moeten worden.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	1
2.	Probleemstelling	2
3.	Onderzoeksmethodes.....	3
3.1.	Hoofdvraag en deelvragen	3
3.2.	Onderzoeksmethode: literatuuronderzoek	4
3.3.	Onderzoeksmethode: inhoudsanalyse van het leerboek	5
3.4.	Onderzoeksmethode: inhoudsanalyse van de interviews	7
3.5.	In het kort	10
4.	Resultaten	10
4.1.	Literatuuronderzoek	10
4.1.1.	Definities en uitleg van mensenrechteneducatie.....	11
4.1.2.	Typologieën van mensenrechteneducatie	11
4.1.3.	Criteria van mensenrechteneducatie in schoolboeken in het algemeen.....	12
4.1.4.	Inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie binnen maatschappijleer.....	14
4.2.	Inhoudsanalyse van het leerboek	17
4.2.1	Stap1 – Frequentieanalyse van het woord ‘mensenrechten’	19
4.2.2.	Stap 2 – Frequentieanalyse van mensenrechtenconcepten	19
4.2.3.	Stap 3 – Frequentie-analyse: impliciet vs. expliciet.....	20
4.2.4.	Stap 4 – Inhoudsanalyse - kwalitatief	21
4.2.5.	Stap 5 – Antwoorden op subvragen	29
4.2.6.	In het kort	31
4.3.	Inhoudsanalyse van de interviews	31
4.3.1.	Kennis van mensenrechten.....	32
4.3.2.	Verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer.....	33
4.3.3.	Mogelijkheden voor aanpassing leerboek.....	34
4.3.4.	Obstakels voor aanpassing leerboek	34
4.3.5.	In het kort	35
5.	Conclusie	35
5.1.	Onderzoeksvraag en -antwoord.....	35
5.2.	Vergelijking met eerder onderzoek	36
5.3.	Uitleg en interpretatie van het resultaat	37
5.4.	Limitaties	37
5.5.	Aanbevelingen.....	38
5.6.	Suggesties voor verder onderzoek.....	38

Literatuur	40
Bijlage 1 – Drie modellen van inhoudelijke eisen	42
Bijlage 2 – Categorieën en concepten voor de inhoudsanalyse	44
Bijlage 3 – Onderzoeksinstrument voor de inhoudsanalyse - ingevuld	47
Bijlage 4 – Frequentieanalyse categorieën	82
Bijlage 5 – Frequentieanalyses scores	83
Bijlage 6 – Examenprogramma maatschappijleer havo en vwo	84

Lijst met afkortingen en acroniemen

EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
EU	Europese Unie
GEI	Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung
ILO	International Labour Organisation
IVBPR	Internationaal verdrag inzake burger- en politieke rechten
IVRK	Internationaal verdrag inzake de rechten van het kind
Ngo	Niet-gouvernementele organisatie
OHCHR	Office of the High Commissioner for Human Rights
UNICEF	United Nations Children's Fund
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UVRM	Universele verklaring voor de rechten van de mens
VN	Verenigde Naties

1. Inleiding

De Nederlandse staat heeft zich middels ratificatie van internationale verdragen verplicht een breed spectrum aan mensenrechten te respecteren, te beschermen, te verwezenlijken en te bevorderen (College voor de Rechten van de Mens, 2015; Oomen & Vrolijk, 2010). Verder heeft het zich op internationaal gebied gecommitteerd aan het bevorderen van mensenrechteneducatie (Raad van Europa, 2010; VN, 2011). De roep om mensenrechteneducatie daadwerkelijk een plaats te geven in het formele onderwijs in Nederland wordt de laatste jaren steeds groter¹. Mensenrechteneducatie wordt in internationale en nationale beleidsdocumenten (Onderwijsraad, 2012; Platform Onderwijs2032, 2016; Raad van Europa, 2010; SLO, 2012; VN, 2005), maar ook in de wetenschappelijke literatuur (Bron & Thijs, 2011; Fritzsche, K.P., 2007; Osler, 2016; Tibbits & Fritzsche, 2006) vaak in verband gebracht met burgerschapsvorming. En evenals burgerschapsvorming is mensenrechteneducatie een breed begrip, dat reikt van kennis en vaardigheden tot houding en actie (Fritzsche, 2005; Raad van Europa, 2010).

Het vak maatschappijleer heeft twee hoofdfuncties: burgerschapsvorming en inleiding in de basisbegrippen van de sociale wetenschappen (Olgers, Van Otterdijk, Ruijs, De Kievid & Meijs, 2014). Bovendien is het een verplicht vak in het voortgezet onderwijs. Het vak lijkt mij bij uitstek geschikt om elementen van mensenrechteneducatie te integreren. Gezien het verband dat vaak tussen burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie wordt gelegd, verwachtte ik dat mensenrechten ook nu al in schoolboeken van maatschappijleer voor zouden komen. Daarom wilde ik onderzoeken in welke mate er ruimte is voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer. Ik heb ervoor gekozen dit te onderzoeken aan de hand van een *case study*: een inhoudsanalyse van een van de schoolboeken die op middelbare scholen wordt gebruikt voor het vak maatschappijleer: het leerboek maatschappijleer havo-vwo van Seneca (Olgers, Veldman & Schra, 2014).

De onderzoeksvraag die dit onderzoek beoogt te beantwoorden is daarom: in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo.

Dit onderzoek zal auteurs, uitgevers en docenten geïnteresseerd in het integreren van mensenrechteneducatie in het vak maatschappijleer, inzicht geven in de inhoudelijke elementen van mensenrechteneducatie die gerelateerd zijn aan de onderwerpen uit het vak maatschappijleer. Het zal hun ook inzicht geven in de mate waarin deze elementen voorkomen in een van de gebruikte leerboeken maatschappijleer en in de mogelijkheden en obstakels die er zijn om deze te versterken. Zij, of andere onderzoekers, zullen aan de hand van de ontwikkelde onderzoeksmethoden de overige methodes kunnen onderwerpen aan een gelijkaardige analyse.

---

¹ Zie bijvoorbeeld: Platform Mensenrechteneducatie (2008), *Gemiste kansen?: Aandacht voor mensen- en kinderrechten in het Nederlandse onderwijs*; Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010) *Inspiratie voor mensenrechteneducatie. Democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM-Boekerij 50; SLO Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO; College voor de Rechten van de Mens (2015). *Advies mensenrechten op school*; Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons Onderwijs2032. Eindadvies*.

2. Probleemstelling

Burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie worden in internationale (VN, 2005; Raad van Europa, 2010) en nationale beleidsdocumenten (Onderwijsraad, 2012; SLO, 2012; Platform Onderwijs2032, 2016) en in de wetenschappelijke literatuur (Tibbits & Fritzsche, 2006; Fritzsche, K.P., 2006; Bron & Thijs, 2011; Osler, 2016) vaak met elkaar in verband gebracht. In Nederland zijn scholen sinds 2006 wettelijk verplicht bij te dragen aan 'actief burgerschap en sociale integratie' (Staatscourant, 2006). Een van de aandachtspunten van deze burgerschapsvorming volgens het Toezichtkader op deze wet is '*Basiswaarden en democratische rechtsstaat*' (2006). Dit houdt in dat de school een structureel aanbod moet hebben dat zich richt op de overdracht van kennis, houdingen en vaardigheden die nodig zijn om als burger in een democratische rechtsstaat te participeren, met inbegrip van kennis over de hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting (Inspectie van Onderwijs, 2006). Scholen zijn vrij deze opdracht naar eigen inzicht in te vullen. De Onderwijsinspectie, die toezicht houdt op de uitvoering van de wet, geeft in haar Staat van het Onderwijs (2016) echter aan dat scholen in de praktijk weinig structurele aandacht aan burgerschapsonderwijs besteden en dat concrete leerdoelen meestal ontbreken en/of niet geëvalueerd worden. Ook de Onderwijsraad deed in haar publicatie Verder met Burgerschap in het Onderwijs (2012) een oproep om scholen meer duidelijkheid te geven in de inhoudelijke kern van de burgerschapsopdracht. Er is echter wel een vak met als een van de twee hoofdfuncties burgerschapsvorming, dat structureel en met resultaatsverplichting aan alle leerlingen in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs wordt aangeboden: maatschappijleer. Ook in andere landen wordt mensenrechteneducatie vaak ondergebracht in gelijkaardige vakken (Meyer, Bromley & Ramirez, 2009; Tibbits, 2002).

Gezien het verband dat veelal gelegd wordt tussen burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie, en gezien het feit dat maatschappijleer burgerschapsvorming als een van de hoofdfuncties heeft (Olgers et al., 2014), verwachtte ik dat het vak maatschappijleer aandacht zou besteden aan mensenrechten. Ik vond mensenrechten echter slechts in beperkte mate terug in de leerboeken maatschappijleer. Ik wilde daarom onderzoeken in hoeverre er ruimte is voor mensenrechteneducatie in dit vak en heb daarbij gekozen voor een inhoudsanalyse van een van de meest gebruikte schoolboeken voor maatschappijleer. Het is een praktijkgericht onderzoek, waarbij naar aanleiding van een *case study*, conclusies worden getrokken die de basis zijn voor suggesties voor schoolboeken maatschappijleer in het algemeen.

Ik besef me terdege dat een schoolboek niet noodzakelijkerwijze bepaalt wat er in een klas gebeurt en wil de rol van scholen en docenten niet onderschatten. Er zijn echter aanwijzingen dat schoolboeken weldegelijk een grote invloed hebben in het onderwijs (Pingel, 2010; Druba 2006). Specifiek voor Nederland gaf SLO in het Leerplan voor het Funderend Onderwijs van de Toekomst (2014) aan dat de 'geregelde ruimte' die het scholen mogelijk maakt schooleigen inhoudelijke keuzes te maken, voornamelijk wordt ingevuld en ingeperkt door de sterke oriëntatie op lesmethodes. Die zijn dermate regulerend voor de onderwijspraktijk dat feitelijk sprake is van een bijzondere vorm van een 'zelf opgelegde vorm van voorschrijvendheid' en dat leraren vaak niet over voldoende leerplankundige competenties beschikken om hun professionele vrijheid beter te benutten (SLO, 2014). Daarom, beperk ik me in dit onderzoek tot een schoolboekaanalyse, ervan uitgaand dat de schoolboeken voor veel docenten toch op zijn minst een leidraad vormen voor de les, en

door leerlingen voor de opdrachten en de toetsen worden gelezen. Daarmee is het een belangrijke instrument in het onderwijs.

Voor de schoolboekanalyse heb ik ervoor gekozen me te richten op één lesmethode als *case study*. Voor het onderzoek zou het interessant zijn geweest meerdere, zo niet alle lesmethodes voor maatschappijleer in Nederland, te bestuderen, maar dit zou voor de omvang van deze onderzoeksopdracht te ver hebben gereikt. Ik heb om een aantal redenen gekozen voor de Seneca-methode voor havo/vwo (Olgers, Veldman & Schra, 2014). Ten eerste is de methode een van de meest recent ontwikkelde. De methode zou recente discussies over burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie in Nederland hebben kunnen incorporeren. Bovendien heeft deze methode een heel hoofdstuk gewijd aan wat de auteurs het 'mensenrechtendilemma' noemen. Hierdoor leek er al een besef of interesse te bestaan voor mensenrechten binnen de methode. Verder kent de leermethode een doorlopende leerlijn van dilemma's (botsende waarden en belangen), een aspect dat ook bij mensenrechteneducatie prominent aanwezig is. En als laatste, is de methode ontwikkeld en uitgegeven door twee docenten en een vakdidacticus maatschappijleer, tevens coauteur van het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer, de basisliteratuur voor elke docent (-in-opleiding) maatschappijleer. De methode is daarmee niet in opdracht van een uitgever ontwikkeld om vanuit commercieel oogpunt aan de eindtermen van het vak te voldoen, maar geeft ruimte aan de expertise van een vakdidacticus en ervaringen van docenten maatschappijleer in het geven van het vak.

De Seneca-lesmethode bestaat uit een leerboek waarin de opdrachten zijn opgenomen, en een docentenhandleiding met een antwoordmodel voor de opdrachten uit het leerboek. Er is geen apart werkboek. Ook is er een interactieve mogelijkheid via een app. Voor mijn inhoudsanalyse is het leerboek mijn voornaamste onderzoeksobject. De app is namelijk facultatief en maakt geen fundamenteel onderdeel uit van de leerstof.

De vraag die ik dus aan de hand van dit onderzoek heb proberen te beantwoorden is: in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo?

3. Onderzoeksmethodes

3.1. Hoofdvraag en deelvragen

Om de **hoofdvraag** 'in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo?' te kunnen beantwoorden, moesten eerst een aantal **deelvragen** beantwoord worden:

1. Wat zijn de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer?
2. In hoeverre voldoet het leerboek van Seneca aan de criteria voor mensenrechteneducatie?
3. Wat zijn de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechteneducatie?

De eerste deelvraag werd via literatuuronderzoek beantwoord, de tweede vraag via een kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse van het leerboek en de derde deelvraag aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse van interviews met de auteurs van de lesmethode. Pingel geeft in het UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision (2010) aan hoe belangrijk het samenkomen van specialistische kennis van het

onderwerp en ervaring in lesgeven is bij schoolboekanalyses. Bij het beantwoorden van deze deelvragen heb ik dan ook gebruik gemaakt van mijn eigen onderwerpexpertise (*subject-oriented expertise*) op basis van mijn academische achtergrond in mensenrechten en democratisering, en mijn kennis en onderwijservaring opgedaan tijdens mijn recente studie tot eerstegraadsbevoegd docent maatschappijleer en maatschappijwetenschappen. Ik heb mijn mensenrechtenkennis vooral ingezet bij het bestuderen van de criteria voor mensenrechteneducatie in het algemeen en de kwalitatieve inhoudsanalyse van het leerboek en de interviews. Ik heb gebruik gemaakt van mijn kennis en onderwijservaring als maatschappijleerdocent -in-opleiding bij de selectie van de criteria voor mensenrechteneducatie voor het vak maatschappijleer en de uiteindelijke conclusietrekking.

3.2. Onderzoeksmethode: literatuuronderzoek

Mensenrechteneducatie is een breed begrip met definities die veelomvattend zijn². Daarvoor moest ik eerst het begrip mensenrechteneducatie voor dit onderzoek operationaliseren. Dit heb ik gedaan met behulp van de eerste deelvraag: wat zijn de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer? Het antwoord op deze vraag was de basis voor het ontwikkelen van de onderzoeksinstrumenten voor de inhoudsanalyse van het leerboek Maatschappijleer havo-vwo van Seneca en de interviews met de auteurs van dit boek. Ik heb deze eerste deelvraag in twee stappen beantwoord. Eerst ben ik op zoek gegaan naar de criteria voor mensenrechteneducatie in het algemeen. Daarvoor heb ik eerst literatuuronderzoek gedaan naar de meest prominente beleidsdocumenten op het gebied van mensenrechteneducatie, recente wetenschappelijke literatuur over mensenrechteneducatie en schoolboekanalyses op het gebied van mensenrechten in Nederland en andere landen. Daarna heb ik deze algemene criteria bewerkt aan de hand van het examenprogramma van het vak maatschappijleer voor havo en vwo en de doelstellingen van maatschappijleer volgens het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (Olgers et al., 2014). Zo ben ik gekomen tot een lijst van criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer.

Voor de beleidsdocumenten heb ik vooral teruggegrepen op de documenten van de Verenigde Naties en de Raad van Europa, als de meest relevante voor Nederland. Voor de Verenigde Naties zijn dat met name het Wereldactieprogramma over mensenrechteneducatie (2005) en de Verklaring over mensenrechteneducatie en training (2011), en voor de Raad van Europa het Handvest over educatie voor democratisch burgerschap en mensenrechteneducatie (2010). In de wetenschappelijke literatuur heb ik gekozen voor het werk van Felisa Tibbitts, Karl-Peter Fritzsche, Audrey Osler en Barbara Oomen. Felisa Tibbitts is een van de vooraanstaande *practitioners* en wetenschappers op het gebied van mensenrechteneducatie. Karl-Peter Fritzsche is professor en *UNESCO Chair for human rights education* aan de Otto von Guericke Universiteit in Magdeburg. Audrey Osler is een professor aan de University van Leeds die veel onderzoek heeft gedaan naar mensenrechteneducatie en *cosmopolitan citizenship* in het onderwijs. En Barbara Oomen is tot voor kort *dean* geweest van het University College Roosevelt in Middelburg en is een van de voorvechters van mensenrechteneducatie in Nederland. Voor het onderzoek naar schoolboekanalyses, heb ik naast het werk van Falk Pingel, voornamelijk gebruik gemaakt

---

² O.a. in het Wereldactieprogramma voor Mensenrechteneducatie (2005), de VN-Verklaring over Mensenrechteneducatie en Training (2011), het Handvest over Educatie voor Democratisch Burgerschap en Mensenrechteneducatie van de Raad van Europa (2010)

van recente literatuur uit Duitsland van Peter Weinbrenner, Karl-Peter Fritzsche, Volker Druba en Volker Lenhart, die zich specifiek richt op schoolboekanalyses op het gebied van mensenrechten. In Duitsland is er de laatste jaren namelijk veel aandacht geweest voor schoolboekanalyses op het gebied van mensenrechten, omdat de Ministers van Cultuur uit de verschillende deelstaten gezamenlijk hebben besloten dat schoolboeken mensenrechteneducatie moeten bevatten (Empfehlung der Kultusministerkonferenz, 2000).

3.3. Onderzoeksmethode: inhoudsanalyse van het leerboek

Toen ik de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer eenmaal duidelijk had afgebakend, heb ik aan de hand van deze criteria categorieën ontwikkeld voor de inhoudsanalyse van het leerboek. Hiermee kon ik de tweede deelvraag beantwoorden: in welke mate voldoet het leerboek aan de criteria voor mensenrechteneducatie? Deze deelvraag heb ik onderverdeeld in een aantal subvragen, te weten: in welke mate komen mensenrechten in het leerboek voor? Klopt het wat er staat? Zijn er belangrijke omissies? Zijn er gemiste kansen? Om deze vragen te beantwoorden heb ik gebruik gemaakt van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse.

Zoals gezegd, bestaat de Seneca-lesmethode uit een leerboek waarin de opdrachten zijn opgenomen, en een docentenhandleiding met een antwoordmodel voor de opdrachten uit het leerboek. Voor mijn inhoudsanalyse was het leerboek mijn voornaamste onderzoeksobject. Ik de docentenhandleiding enkel gebruik als referentie voor mijn begrip van het leerboek. Bijvoorbeeld, wanneer in een opdracht een vraag gesteld werd die mogelijk refereerde aan mensenrechten, heb ik de docentenhandleiding geraadpleegd om te controleren of deze referentie al dan niet werd aangereikt door de auteurs. Druba (2006) onderscheidt binnen een schoolboek drie elementen voor analyse: de auteurstekst, de afbeeldingen en de tekstbronnen. Voor dit onderzoek heb ik de afbeeldingen buiten beschouwing gelaten en me enkel gericht op de tekst, die in het Seneca-leerboek bestaat uit auteurstekst, inclusief opdrachten, en tekstbronnen bij de opdrachten.

Voor de inhoudsanalyse ben ik vooral kwalitatief te werk gegaan, maar heb wel een aantal kwantitatieve aspecten toegevoegd. Volgens Pingel (2010) vullen kwantitatieve en kwalitatieve methoden elkaar goed aan. De kwantitatieve methode heeft het voordeel dat andere onderzoekers de analyse kunnen goedkeuren als de methodologie en de onderzoeksvoorwaarden goed gedefinieerd zijn. Relevantie en betekenis kunnen echter enkel via een kwalitatieve methode onderzocht worden (Pingel 2010). Bij de bestudering van tekstboekanalyses op het gebied van mensenrechteneducatie had ik ontdekt dat mensenrechten in de meeste boeken voornamelijk impliciet aan de orde kwamen (Druba, 2006; Weinbrenner & Fritzsche, 1998). Ik heb daarop voor een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse gekozen om te voorkomen dat het onderzoek een vertekend beeld zou opleveren. Enerzijds kunnen termen of concepten voorkomen zonder dat deze correct of volledig worden uitgelegd. Dan zou een uitsluitend kwantitatieve analyse kunnen suggereren dat mensenrechten veelvuldig aan bod komen, terwijl dit inhoudelijk niet zo is. Anderzijds kan enkel een kwalitatieve analyse openbaren of concepten impliciet of expliciet aan bod komen. Het verschil tussen beiden kan dan wel weer gekwantificeerd worden.

Om te beginnen heb ik de hoofdcategorieën onderverdeeld in een aantal subcategorieën en concepten. Daarop heb ik de tekst gecodeerd. Deze codering heeft in verschillende rondes plaatsgevonden. Ik heb daarbij enkel gezocht naar de aanwezigheid van de concepten. Ik

heb geen poging ondernomen vooraf vast te stellen, waar in het leerboek ik deze connectie verwachtte. Mogelijke omissies zouden mijns inziens voldoende naar voren komen bij de analyse van de aan- of afwezigheid van de verschillende concepten.

Stap 1

In de eerste ronde heb ik enkel gezocht naar het letterlijk voorkomen van het woord *mensenrechten*. Dit heeft mij een eerste indruk verschaft in de mate waarin mensenrechten in het leerboek voorkomen. Ik had deze frequentieanalyse graag uitgebreid naar een aantal andere kernbegrippen zoals burgerrechten, sociale rechten en grondrechten. Zoeken op een uitgebreidere terminologie zou een betere eerste indicatie hebben gegeven naar de expliciteit waarmee mensenrechtenconcepten aan bod komen. Aangezien ik echter niet de beschikking had over een *soft copy* van het leerboek was een verregaande betrouwbare frequentieanalyse van verschillende termen niet mogelijk³. Ik heb bij het coderen ook gekeken naar de plaats van het woord in de tekst. Ik heb de data ingevoerd in een tabel (zie bijlage 3), en daarbij aangegeven of het woord in de leerstof (T), in een opdracht (O) of in een tekstbron (B) voorkwam, op welke pagina het voorkwam en in de kolom toelichting het citaat en/of de context uit het leerboek toegevoegd.

Stap 2

Bij de volgende coderingsronde heb ik de tekst onderzocht op aanwezigheid van de concepten. Daarbij heb ik de tekst nogmaals nauwkeurig gelezen en die passages uit het leerboek gecodeerd waarbij de inhoud gerelateerd was aan een concept. Dit onderdeel van de analyse vroeg uitsluitend om inhoudelijke kennis van mensenrechten en was niet gelinkt aan ervaring als onderwijzer. Bij het coderen heb ik dan ook voornamelijk mijn inhoudelijke expertise van mensenrechten ingezet. Ik heb de data ingevoerd in een tabel bij het relevante concept, en daarbij wederom aangegeven of de passage in de leerstof (T), in een opdracht (O) of in een tekstbron (B) voorkwam, op welke pagina de passage staat. In een aparte kolom 'toelichting' heb ik de passage geciteerd of samengevat.

Stap 3

Daarna heb ik me gefocust op de gecodeerde passages om te onderzoeken of die passages *expliciet* in verband gebracht werden met mensenrechten of dat de tekst enkel *gerelateerd* was aan mensenrechten, en dus niet expliciet met het concept in verband gebracht werd. Wanneer de tekst wel expliciet in verband gebracht werd met het concept heb ik het de score 2 toegewezen. Wanneer het concept slechts impliciet in de tekst voorkwam en dus enkel gerelateerd was aan mensenrechten, maar niet expliciet in verband gebracht werd met mensenrechten, heb ik het de score 1 toegewezen. Ik heb de scores daarop aan de tabel toegevoegd. Ook bij deze stap was mijn inhoudelijke expertise van mensenrechten belangrijker dan mijn onderwijservaring. Om zoveel mogelijk transparantie te waarborgen heb ik in de tabel in de kolom toelichting gebruik gemaakt van citaten en korte samenvattingen uit het leerboek gevolgd door een korte uitleg van de scoretoewijzing (achter het symbool '→').

Stap 4

Daarna heb ik de gecodeerde passages op inhoudelijke correctheid m.b.t. de mensenrechtenconcepten bestudeerd. Hierbij heb ik wederom mijn expertise op het gebied van mensenrechten ingezet en mijn bevindingen in de tabel kort toegelicht. Uiteindelijk heb

---

³ Ik heb de auteurs om een *soft copy* van het leerboek gevraagd, maar kreeg enkel de beschikking over een *soft copy* van de docentenhandleiding.

ik ook het hele leerboek nogmaals als geheel bestudeerd m.b.t. inhoudelijke correctheid en mogelijke connotaties.

Stap 5

Met behulp van al deze gegevens heb ik daarop de subvragen kunnen beantwoorden. De subvraag 'In welke mate komen mensenrechten in het leerboek voor?' en 'Zijn er belangrijke omissies' kon ik beantwoorden met behulp van de frequentieanalyse van het woord mensenrechten (stap 1), en de analyse van de resultaten van de codering (stap 2) en scores per concept (stap 3). De subvraag 'Klopt er wat er staat?' kon ik beantwoorden na de inhoudelijke controle (stap 4). De subvraag 'Zijn er gemiste kansen?' kon ik beantwoorden door een analyse van de passages die met score 1 waren gecodeerd (bij stap 3). Dit waren passages waar er een link was met het mensenrechtenconcept, maar deze niet expliciet werd gemaakt. Dit waren dus voor de hand liggende aanknopingspunten, die verder ook bijgedragen hebben tot het beantwoorden van de derde deelvraag: Wat zijn de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechteneducatie?

3.4. Onderzoeksmethode: inhoudsanalyse van de interviews

De inhoudsanalyse van het leerboek zou enkel aangeven in welke mate het leerboek in de onderzochte versie voldeed aan de criteria van mensenrechteneducatie, en of er – theoretisch gezien - aanknopingspunten waren om dit te versterken, *mocht daar interesse voor zijn*. Aangezien dit onderzoek praktijkgericht is, wilde ik ook een indruk krijgen van de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechteneducatie. Dit is de derde deelvraag. Deze vraag is gerelateerd aan de realiteit van de totstandkoming van een leerboek. Het antwoord op deze deelvraag zou inzicht geven in de waarschijnlijkheid dat mensenrechteneducatie in het boek versterkt zou worden en de voorwaarden daarvoor. Daarbij speelt een verscheidenheid aan factoren een rol, niet in het minst de behoeften van docenten, auteurs en uitgeverijen (Druba, 2006; Pingel, 2010). De auteurs van de Seneca-methode hebben de lesmethode naar aanleiding van hun ervaringen als docent op eigen initiatief en in eigen beheer ontwikkeld en uitgegeven. Daarom heb ik ervoor gekozen deze vraag te beantwoorden aan de hand van interviews met de drie auteurs: A.A.J. Olgers, E.L. Schra en M.C. Veldman.

Om deze derde deelvraag te kunnen beantwoorden heb ik eerst een aantal subvragen geformuleerd:

- Wat weten de auteurs van mensenrechteneducatie?
- Welk verband zien de auteurs tussen mensenrechteneducatie en het vak maatschappijleer?
- Welke mogelijkheden zien de auteurs voor mensenrechteneducatie in hun lesmethode?
- En welke obstakels zien de auteurs voor een aanpassing van hun lesmethode?

De interviews zijn niet duidelijk te plaatsen onder één type interview, maar zij dragen elementen van verschillende types in zich: voornamelijk van het *semi-standardised of narrative* interview en van het *expertinterview* (Flick, 2006; Hopf, 2010).

De inhoudsanalyse van het leerboek had bij mij een aantal vragen opgeroepen met betrekking tot de kennis van en de houding ten opzichte van mensenrechten van de auteurs. Ik veronderstelde dat de kennis van de auteurs van invloed was op de mate waarin mensenrechteneducatie een plaats heeft in de leermethode, en in het verlengde hiervan

dat deze kennis een mogelijkheid of een obstakel kon vormen voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechten. De auteurs konden bijvoorbeeld een uitgebreide (mogelijkheid) of een beperkte (obstakel) kennis van mensenrechten hebben. Of de auteurs konden mensenrechteneducatie wel (mogelijkheid) niet (obstakel) belangrijk vinden. Of de auteurs konden vinden dat mensenrechteneducatie een grote (mogelijkheid) of geen/ een beperkte (obstakel) rol heeft in het vak maatschappijleer. Het zou te ver voeren om de auteurs aan een mensenrechtenexamen te onderwerpen, maar als *proxies* voor kennis heb ik gekozen voor de (academische) specialisatie van de auteurs, en hun subjectieve theorie ten opzichte van mensenrechten (Flick, 2006). Ik heb gekozen voor de term subjectieve theorie, omdat deze mijns inziens het dichtst in de buurt komt bij wat ik probeer te achterhalen, namelijk de expliciete en impliciete veronderstellingen die de auteurs hebben over mensenrechten en mensenrechteneducatie, die gemerkt of ongemerkt van invloed kunnen zijn op de mate waarin er ruimte is voor mensenrechteneducatie in het leerboek. Met betrekking tot de eerste twee subvragen vallen de interviews eerder onder het type *semi-standardised of narrative* interview.

De auteurs zullen echter, als docenten, tekstboekschrijvers en uitgever, ook meer bewuste overwegingen hebben om hun lesmethode al dan niet aan te passen. Bij de subvragen 'Welke mogelijkheden zien de auteurs voor mensenrechteneducatie in hun lesmethode?' en 'Welke obstakels zien de auteurs voor een aanpassing van hun lesmethode?' interview ik de auteurs dan ook voornamelijk als deskundigen (*experts*) die mij inzicht kunnen verschaffen in die bewuste overwegingen die meespelen bij het tot stand komen van een lesmethode. Voor deze subvragen is een *expertinterview* het uitgelezen type.

Als interviewmethode koos ik voor de methode van een *halfgestructureerd interview* (Silverman, 2010), waarbij ik vooraf een aantal vragen heb geformuleerd die ik als leidraad voor het interview gebruikte. De volgorde van deze vragen stond niet vast. Ik heb gekozen voor open vragen, omdat ik de auteurs zoveel mogelijk zelf aan het woord wilde laten. Wanneer een vraag binnen het gesprek was beantwoord, heb ik die niet alsnog gesteld. Ik ben de interviews begonnen met een korte uitleg van mijn onderzoek (namelijk als onderdeel van mijn opleiding tot eerstegraadsbevoegd docent maatschappijleer en maatschappijwetenschappen), mijn eigen (academische) achtergrond in mensenrechten, en mijn persoonlijke interesse in mensenrechteneducatie. Hierna heb ik de eerste interviewvraag gesteld, waarna de auteurs veel van de vragen vanzelf beantwoordden. De eerste vragen waren vooral bedoeld om een band op te bouwen met de auteurs en een beeld te krijgen van de auteurs, hun visie op het vak maatschappijleer, hun expertise, hun motivatie voor het schrijven van deze lesmethode, en hun overwegingen met betrekking tot de inhoud. De laatste vragen waren specifiek gericht op mensenrechten en mensenrechteneducatie. Ondanks mijn eigen expertise op het gebied van mensenrechten, voerde ik de interviews uit als student, als docent-in-opleiding. Hierdoor was het mogelijk tijdens het interview toch de naïeve interviewer te spelen (Flick, 2006; Hermanns, 2010), om als student zoveel mogelijk de inzichten van ervaren docenten, auteurs en zelf een vakdidacticus naar boven te kunnen halen.

Uiteindelijk hebben de interviews op twee afzonderlijke dagen plaatsgevonden, elk in een tijdsbestek van ongeveer 2 uur. Het eerste interview was met dhr. Veldman en Schra. Het tweede interview met dhr. Olgers. Ik heb bij beide interviews geprobeerd me zo neutraal mogelijk op te stellen (Hermanns, 2010). Hiermee bedoel ik enerzijds dat ik heb gepoogd

mijn eigen mening over mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer te verbergen en anderzijds niets weg te geven van de (voorlopige) resultaten van mijn leerboekanalyse. Tijdens het eerste interview is mij dit goed gelukt. Ook op een expliciete vraag van een van de auteurs naar mijn visie, heb ik aangegeven dat ik die graag op een ander moment zou toelichten, maar niet tijdens het interview. Tijdens het tweede interview heb ik mijn eigen visie tot kort voor het einde van het interview voor me gehouden en vooral geluisterd. Echter, gezien de diepgang van het interview met dhr. Olgers op het gebied van mensenrechten, heb ik aan het eind van het interview een aantal persoonlijke overwegingen gedeeld om zijn reactie daarop te peilen.

De vooraf geformuleerd interviewvragen waren:

1. Wat is uw visie op het vak maatschappijleer? Wat is het belangrijkste doel van het vak?
2. Waarom besloot u een nieuwe methode te ontwikkelen?
3. Wat is het belangrijkste doel van uw methode?
4. Wat is de academische achtergrond van de auteurs?
5. Wat was de taakverdeling bij het ontwikkelen van uw methode?
6. Waarom gekozen voor de 'dilemma'-aanpak? Wat zijn de voor- en nadelen hiervan?
7. Waarom gekozen voor de volgorde van de vier dilemma's?
8. Zijn er bij de ontwikkeling van de methode alternatieve benamingen geweest voor de verschillende dilemma's, en dan met name voor het 'mensenrechtendilemma'?
9. Wat houdt mensenrechteneducatie voor u in?
10. Wat is uw mening over mensenrechteneducatie in het formele onderwijs?
11. Is er plaats voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer? Waarom wel/niet?
12. Wat weten leerlingen maatschappijleer over mensenrechten? Wat is hun voorkennis?
13. Ziet u een link tussen mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming? Waarom wel/niet? Zo wel, kunt u die link beschrijven?
14. Wat is de plaats van mensenrechten in uw methode? Waarom die keuze?
15. In het boek en vooral in het hoofdstuk over het 'mensenrechtendilemma' wordt vooral uitgegaan van fundamentele vrijheden. Er komen nauwelijks andere groepen mensenrechten in voor? Waarom deze keuze?
16. Na het eindadvies van Platform 2032: bent u van plan mensenrechteneducatie een prominentere rol te geven binnen de methode? Waarom wel/niet? En zo ja, hoe?

Ik heb alle interviews opgenomen op een voice recorder. Uiteraard heb ik daarvoor toestemming gevraagd aan de geïnterviewden (Silverman, 2010). Tijdens de interviews heb ik voornamelijk geluisterd en een paar aantekeningen gemaakt met als hoofddoel om na te gaan of ik in de loop van het interview antwoorden op al mijn vragen had gekregen. Ik heb de opnames later zelf in grote lijnen getranscribeerd door herhaaldelijk naar de opnames te luisteren en regelmatig terug te spoelen. Ik heb ervoor gekozen om de opnames niet woord voor woord te transcriberen maar wel in grote lijnen (Silverman, 2010). Dat wil zeggen dat ze veel uitgebreider zijn dan een samenvatting, maar geen interrupties en onderbrekingen bevatten. Om privacyredenen heb ik de transcripten niet als bijlage toegevoegd.

Nadat ik de opnames getranscribeerd had, heb ik de inhoud gecodeerd om de antwoorden op de deelvragen te vinden. Hiervoor heb ik vier categorieën ontwikkeld:

- kennis van mensenrechteneducatie
- verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer
- mogelijkheden voor aanpassing leerboek
- obstakels voor aanpassing leerboek

De antwoorden uit de eerste twee categorieën heb ik daarna verder geanalyseerd en toegewezen aan óf de categorie mogelijkheden óf de categorie obstakels. Bijvoorbeeld grondige kennis van mensenrechten van (een van de auteurs) zou toegewezen worden aan de categorie mogelijkheden, terwijl de overtuiging dat er geen verband is tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer als obstakel gecategoriseerd zou worden. . Zo heb ik de derde deelvraag van dit onderzoek naar mogelijkheden en obstakels voor aanpassing van het leerboek kunnen beantwoorden.

3.5. In het kort

De hoofdvraag ‘in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo?’ wordt beantwoord door middel van drie deelvragen.

Op basis van literatuuronderzoek heb ik criteria ontwikkeld voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer (eerste deelvraag). Via een inhoudsanalyse heb ik onderzocht in hoeverre het leerboek van Seneca aan deze criteria voldoet (tweede deelvraag). En aan de hand van interviews met de auteurs van het leerboek heb ik een aantal mogelijkheden en obstakels kunnen achterhalen voor de aanpassing van het leerboek aan deze criteria (derde deelvraag). Samen hebben deze vragen beantwoord in welke mate er ruimte is voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo.

4. Resultaten

4.1. Literatuuronderzoek

De verplichting tot mensenrechteneducatie staat in verschillende internationale verdragen (Druba, 2006; Lenhart, 2006; Oomen, 2010), en zijn daarop uitgewerkt in verschillende internationale beleidsdocumenten zoals het Handvest voor Educatie voor Democratisch Burgerschap en Mensenrechten (Raad van Europa, 2010), het Wereldactieprogramma voor Mensenrechteneducatie (VN, 2005) en de Verklaring over Mensenrechteneducatie en Training (VN, 2011). Zoals bij de probleemstelling vermeld, worden burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie vaak met elkaar in verband gebracht. Ook met andere soorten ‘educaties’, zoals vredeseducatie, interculturele educatie en wereldburgereducatie, vertonen de doeleinden van mensenrechteneducatie grote overeenkomsten (Osler, 2016; Tibbitts 2002; Tibbitts 2005; Tibbitts & Fritzsche, 2006; Reardon, 2002).

Wat onderscheidt mensenrechteneducatie nu van deze andere soorten educaties en hoe verhoudt zich dit tot het vak maatschappijleer?

4.1.1. Definities en uitleg van mensenrechteneducatie

De meest recente definitie van mensenrechteneducatie is te vinden in de VN-Verklaring over Mensenrechteneducatie en Training uit 2011:

1. *Human rights education and training comprises all educational, training, information, awareness-raising and learning activities aimed at promoting universal respect for and observance of all human rights and fundamental freedoms and thus contributing, inter alia, to the prevention of human rights violations and abuses by providing persons with knowledge, skills and understanding and developing their attitudes and behaviours, to empower them to contribute to the building and promotion of a universal culture of human rights.*
2. *Human rights education and training encompasses:*
  - (a) *Education about human rights, which includes providing knowledge and understanding of human rights norms and principles, the values that underpin them and the mechanisms for their protection;*
  - (b) *Education through human rights, which includes learning and teaching in a way that respects the rights of both educators and learners;*
  - (c) *Education for human rights, which includes empowering persons to enjoy and exercise their rights and to respect and uphold the rights of others.*

Deze definitie geeft drie belangrijke aspecten van mensenrechteneducatie weer, die ook in de wetenschappelijke literatuur terugkomen (Bajaj, 2011; Fritzsche, 2005; Oomen, 2009; Tibbitts, 2002).

Ten eerste, mensenrechteneducatie is een levenslang leerproces, dat via verschillende kanalen uitgevoerd kan (en dient te) worden: via het reguliere onderwijs, via buitenschoolse educatie, via beroepsonderwijs en nascholing en andere communicatiekanalen. Ten tweede, mensenrechteneducatie gaat niet alleen over kennis, maar ook over vaardigheden en houdingen, en over actiebereidheid. En ten derde, de actiebereidheid (onderwijs voor mensenrechten) kan enkel tot stand komen wanneer de kennis en vaardigheden (onderwijs over mensenrechten) samengaan met een positieve leeromgeving (onderwijs door mensenrechten).

4.1.2. Typologieën van mensenrechteneducatie

In de loop der jaren zijn er verschillende theorieën en modellen ontwikkeld over mensenrechteneducatie (zie Bajaj (2011) voor een overzicht). Ik baseer me voor dit onderzoek op de typologie van Felisa Tibbitts (2002) die mijns inziens universeel kan worden toegepast, maar zeker in een Westerse context, zoals in Nederland, relevant is⁴. Zij onderscheidt binnen mensenrechteneducatie drie typologieën: het bewustzijnsmodel, het verantwoordelijkheidsmodel en het transformatiemodel. Kort samengevat is het bewustzijnsmodel geënt op een filosofisch-historische benadering van mensenrechten, met als belangrijkste doel een basiskennis en bewustzijn van mensenrechten bij de ontvangers te bewerkstelligen. Dit model is vooral van toepassing op mensenrechteneducatie in het formele onderwijs en op publieke campagnes. Het tweede model richt zich op de zogenaamde *duty bearers* van mensenrechten. Dit zijn mensen uit beroepsgroepen die een

---

⁴ Ook schoolboekenanalyses in Duitsland refereren aan het Tibbitts model, zie Lenhart (2006)

(belangrijke) rol hebben bij het respecteren, beschermen en verwezenlijken van mensenrechten, zoals politieagenten, docenten, maatschappelijk werkers. Dit soort educatie vindt meestal plaats via beroepsopleidingen of nascholingscursussen en heeft tot doel de bescherming van mensenrechten door deze beroepsgroepen te vergroten. Het derde model richt zich op een bepaalde groep *rights-holders*, 'slachtoffers', wier rechten worden geschonden. Dit soort educatie vindt voornamelijk plaats via niet-gouvernementele organisaties en heeft tot doel ervoor te zorgen dat deze mensen in staat zijn beter voor hun rechten op te komen en actie te ondernemen om hun situatie te veranderen (Tibbitts, 2002).

Om het begrip mensenrechteneducatie voor dit onderzoek te operationaliseren, heb ik voor de eerste typologie gekozen: het bewustzijnsmodel. Het gaat in dit onderzoek over het vak maatschappijleer binnen het funderend onderwijs in Nederland. De leerlingen zijn een gemende groep kinderen die op school algemeen onderwijs krijgen. Binnen dit onderwijs kan een algemene basis worden gelegd voor latere gespecialiseerde mensenrechtenprogramma's, zoals die voor *duty bearers* en *rights-holders*. Verder zijn de leerlingen nog geen *duty bearers* in de zin van beroepskrachten met een mensenrechtenopdracht, en vallen dus niet onder de tweede typologie. Bovendien vormen de leerlingen ook geen groep slachtoffers van wie bepaalde mensenrechten geschonden worden en die als zodanig getraind en *empowered* moeten worden om hun specifieke situatie te veranderen.

Binnen dit bewustzijnsmodel is het doel van mensenrechteneducatie om een basis aan kennis over mensenrechten over te brengen op de leerlingen. Er is in mindere mate aandacht voor vaardigheden en actiebereidheid (Tibbitts, 2002). Ik zal daarom in dit onderzoek dan ook niet ingaan op vakdidactiek en de didactiek van mensenrechteneducatie, maar me beperken tot het inhoudelijke aspect van mensenrechteneducatie. Mijns inziens zit daar ook het grootste onderscheid met andere vormen van educaties: het fundament van mensenrechtenkennis. De vervolgvraag luidt dan: wat is die basiskennis of wat moet die zijn? De meeste beleidsdocumenten en daarop gebaseerde (trainings)handboeken, maar ook het gros van de wetenschappelijke literatuur, besteedt voornamelijk aandacht aan de doeleinden van mensenrechteneducatie en onderstrepen het belang van een bevorderlijke didactiek (Druba, 2006; Osler, 2016; Weinbrenner & Fritzsche, 1998). Er is minder aandacht voor een explicitering van de inhoud. Tibbitts (2002) geeft in haar model wel een aantal voorbeelden van kennis zoals geschiedenis van de mensenrechten, informatie over de belangrijkste mensenrechtenverdragen en beschermingsmechanismen, internationale mensenrechtenschendingen (kinderarbeid, mensenhandel, genocide), maar gaat er niet dieper op in.

4.1.3. Criteria van mensenrechteneducatie in schoolboeken in het algemeen

Voor het samenstellen van de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zal ik me dus enkel richten op inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie. Bij de ontwikkeling van mijn categorieën heb ik teruggerepen op drie modellen. Ten eerste heb ik de 10 categorieën bestudeerd die het *Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung* (GEI) heeft ontwikkeld voor schoolboekanalyses m.b.t. het thema mensenrechten in Europa (Druba, 2006; Lenhart, 2006; Weinbrenner et al., 1998). Het GEI is een van de vooraanstaande, zo niet het enige instituut dat zich systematisch richt op schoolboekanalyses. Ten tweede heb ik gekeken naar het werk van Peter Weinbrenner en Karl-Peter Fritzsche (Weinbrenner et al., 1998) die in samenwerking

met het GEI als een van de weinigen een leidraad hebben opgesteld voor mensenrechteneducatie in schoolboeken en daarbij verschillende mogelijkheden hebben opgesomd. Tijdens een internationale conferentie over mensenrechten in schoolboeken georganiseerd door het GEI in Braunschweig in 1998, is de zogenaamde 'didactische kubus van de mensenrechten' naar voren gekomen als een model voor een grondig en compleet overzicht van de kernelementen van mensenrechten in schoolboeken en curricula. En ten derde heb ik de samenvatting van de kenniscomponent van mensenrechteneducatie doorgenomen, zoals voorgesteld door Barbara Oomen en Marloes Vrolijk naar aanleiding van een onderzoek naar mensenrechteneducatie in Nederland (Oomen et al., 2010). Voor een overzicht van deze drie modellen verwijst ik naar bijlage 1.

Ik heb die inhoudelijke eisen voor mensenrechteneducatie in het formele onderwijs vergeleken met de inhoudelijke eisen van het examenprogramma maatschappijleer havo en vwo voor 2016⁵, die vooral gericht zijn op kennis van vier domeinen: de rechtsstaat, de parlementaire democratie, de verzorgingsstaat en de pluriforme samenleving. Daarbij heb ik ook de drie doelstellingen van het vak maatschappijleer volgens Olgers et al. (2014) in het achterhoofd gehouden, namelijk 1) politieke en maatschappelijke geletterdheid, 2) politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen en 3) vermogen tot politieke en maatschappelijke betrokkenheid. Weinbrenner (1998) concludeert naar aanleiding van het bestuderen van vele schoolboekanalyses dat mensenrechten vaak slechts impliciet aan de orde komen. Hij stelt daarom dat de werkelijke inhoudelijke kern van mensenrechteneducatie de mensenrechten zelf zouden moeten zijn, dat wil zeggen met een nadruk op hun normatieve karakter. Daarna kunnen mensenrechten beschreven worden in hun ontstaansgeschiedenis en kan de praktijk van de mensenrechten besproken worden aan de hand van politieke en maatschappelijke vragen (Weinbrenner et al., 1998). Deze insteek is volgens mij erg toepasselijk op het vak maatschappijleer. Wanneer we het examenprogramma bekijken, zien we bij elk domein een verwijzing naar rechten: vrijheidsrechten bij de rechtsstaat, politieke rechten bij de parlementaire democratie, sociale rechten bij de verzorgingsstaat en grondrechten (algemeen geformuleerd) bij de pluriforme samenleving. Vanuit het perspectief van mensenrechten, is hierbij niet alleen het normatieve karakter van de Grondwet in Nederland van belang, maar ook het normatieve karakter van de mensenrechtenverdragen waaraan Nederland zich heeft verbonden. Tegelijkertijd vraagt het examenprogramma de leerling de praktijk en spanningen van de rechtsstaat, de parlementaire democratie, de verzorgingsstaat en de pluriforme samenleving te kunnen weergeven. Dit houdt wat betreft mensenrechteneducatie verband met de praktijk van de mensenrechten, de kijk van verschillende ideologieën op de verschillende rechten, politieke belangen en botsende mensenrechten. Deze laatste aspecten van mensenrechteneducatie zijn goed op hun plaats in het vak maatschappijleer. Verder zijn internationale vergelijkingen en internationale organisaties ook een subdomein bij elk domein van de examenprogramma's voor havo en vwo, dat past bij de beschermingsmechanismen van mensenrechten evenals bij de situaties m.b.t. mensenrechten in verschillende landen.

Pingel (2010) raadt aan dat onderzoeksteams voor tekstboekanalyses bestaan uit een combinatie van kennisexperts en onderwijzers om te voorkomen dat de aanbevelingen van de experts onrealistisch zijn in de praktijk. Ik heb daarom zoveel mogelijk gepoogd mijn perspectief als mensenrechtenexpert en mijn perspectief als docent met elkaar in balans te

---

⁵ Zie bijlage 6 voor het examenprogramma voor 2016 maatschappijleer voor havo en vwo

brengen en de realiteit van het maatschappijleeronderwijs voor ogen te houden bij het bepalen van de criteria voor maatschappijleer. Ik heb bij de ontwikkeling van de criteria rekening gehouden met het feit dat mensenrechteneducatie geen doel van maatschappijleer is. Ik heb me daarom beperkt tot die concepten die mijns inziens betrekking hebben op de daadwerkelijke doelstellingen van het vak, én concepten die ik als onvoorwaardelijke voorkennis hiervoor beschouw. Daarbij heb ik ook steeds het risico van overbelasting van de leerling en de docent voor ogen gehouden. Momenteel staan voor maatschappijleer gemiddeld 60 lesuren ter beschikking, verdeeld over een of twee schooljaren. Daarom is aansluiting bij de huidige inhoud van maatschappijleer cruciaal. Zoals gezegd, heb ik daarbij voornamelijk gekeken naar het examenprogramma, als enige bindend document voor de inhoud van het vak. Voor de uitwerking van de concepten heb ik enkel gebruik gemaakt van algemeen gangbare principes van mensenrechten zoals o.a. teruggevonden kan worden in Hanski & Suksi (2000), Lenhart (2006) en Oomen & Vrolijk (2010).

4.1.4. Inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie binnen maatschappijleer

Bovengenoemde in overweging genomen hebbende, ben ik uitgekomen op de volgende vier categorieën met subcategorieën als criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer:

A. Mensenrechten algemeen

- Mensenrechten - uitleg
- Principes en onderliggende waarden
- Normatieve karakter van mensenrechten (Verdragen en Verklaringen)

B. Beschermingsmechanismen

- Nationaal: Grondwet, democratische rechtsstaat, mensenrechteninstututen
- Europees: Europees Hof voor de Rechten van de Mens (Raad van Europa), Europees Gerechtshof
- Internationaal: klachtenregelingen, rapporteringen
- Ngo's

C. Specifieke mensenrechten

- Burger- en politieke rechten (met relevante voorbeelden)
- Economische, sociale en culturele rechten (met relevante voorbeelden)
- Non-discriminatie
- Ondeelbaarheid

D. Mensenrechten in de praktijk

- (Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten – 3 generaties
- Kritiek op mensenrechten
- Dilemma's en botsende rechten
- Mensenrechtenschendingen

De eerste drie categorieën houden direct verband met de kerninhoud zoals aangegeven door Weinbrenner (1998): het normatieve karakter van mensenrechten. Deze categorieën hebben vooral te maken met de stand van zaken zoals ze nu, normatief gezien, zijn vastgelegd.

De categorie *mensenrechten algemeen* bevat voor mij de onvoorwaardelijke basis van mensenrechteneducatie: de kern die mensenrechteneducatie van andere soorten educaties onderscheidt. Het legt uit wat mensenrechten zijn, namelijk rechten die iedereen, overal heeft omdat zij/hij mens is. Daarmee zijn deze rechten gebaseerd op menselijke waardigheid, zijn zij universeel en onvervreemdbaar. Onderliggende waarden zijn vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen. En bovenal het normatieve karakter: mensenrechten zijn voor het grootste deel vastgelegd in bindende verdragen, waarmee staten de verplichting zijn aangegaan deze rechten te respecteren, te beschermen en te verwezenlijken. Het zelfbeschikkingsrecht is hierbij van belang, omdat het de soevereiniteit van de natiestaat bevestigt. De staat kan zelf bepalen hoe het aan zijn verplichtingen voldoet. Onder mensenrechten algemeen vallen ook de belangrijkste verdragen en verklaringen, te weten de wereldwijd ondertekende Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (officieel niet-bindend, maar veelal gezien als internationaal gewoonterecht), en de daarop gebaseerde bindende Internationale verdrag inzake burger- en politieke rechten, het Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, het Vrouwenverdrag, het Kinderrechtenverdrag, het Verdrag tegen Rassendiscriminatie, het Gehandicaptenverdrag, de Geneefse conventies en, specifiek voor Europa, het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en het Europees sociaal handvest van de Raad van Europa en het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. Ik heb deze geselecteerd omdat zij de meest algemene verdragen zijn. Deze mensenrechten gelden dan ook voor iedereen, en zeker voor iedereen in Nederland, aangezien Nederland al deze verdragen en verklaringen heeft geratificeerd. Het zijn dus ook rechten van alle burgers in Nederland, maar het zijn tegelijkertijd ook rechten van anderen in Nederland. Hiermee spelen mensenrechten (of zouden moeten spelen) ook een rol bij het vinden en beoordelen van oplossingen van maatschappelijke vraagstukken – een belangrijk onderdeel van het vak maatschappijleer.

De categorie *beschermingsmechanismen* hebben betrekking op de uitvoering van het normatieve karakter van mensenrechten. Deze mechanismen vallen voor een deel onder de nationale democratische rechtsstaat van Nederland, maar zijn ook onderdeel van een supranationale rechtsorde. Binnen deze categorie vallen de grondrechten uit de Nederlandse Grondwet, maar ook de verhouding tussen de Nederlandse Grondwet en internationale verdragen. Hierbij is van belang te weten dat niet alle mensenrechten in de Grondwet staan en in de rechtspraak veel mensenrechten in internationale verdragen verder gaan dan die in de Grondwet. Hieronder valt ook kennis van het feit dat Nederlandse rechters wetten niet mogen toetsen aan de Grondwet, maar wel aan internationale verdragen, en dat burgers volgens de Grondwet direct bij de rechter in Nederland een beroep kunnen doen op internationale verdragen. Hiermee zijn mensenrechten van belang voor het domein rechtsstaat. Wat betreft rechtszekerheid is vooral het Europese Hof voor de Rechten van de Mens van belang, waar de Nederlandse burger direct toegang tot heeft, wanneer zij/hij meent dat zijn mensenrechten (volgens het EVRM) zijn geschonden en alle nationale rechtsmiddelen zonder succes zijn uitgeput. Nederland is gebonden zich aan deze uitspraken te houden. De rol van de VN en vooral de verdragscomités (met klachtenregelingen en rapporteringseisen) verdienen het ook genoemd te worden, evenals nationale beschermingsmechanismen zoals nationale mensenrechteninstututen (in Nederland het College voor de Rechten van de Mens). Kennis van deze beschermingsmechanismen dragen bij tot het vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie – het opkomen voor de eigen rechten en die van anderen. Nationale en

internationale ngo's kunnen daar ook bij helpen, als organisaties van het maatschappelijk middenveld, die een rol spelen in het politieke en maatschappelijke debat en de politieke besluitvorming.

De categorie *specifieke mensenrechten* omvatten de inhoud van deze specifieke mensenrechten. Zij zijn direct verbonden met de vier domeinen uit het examenprogramma en de daarin genoemde soorten rechten: vrijheidsrechten, politieke rechten, sociale rechten. Deze categorie wordt onderverdeeld in burgerrechten, politieke rechten, sociale, economische rechten en culturele rechten. Burgerrechten hebben voor een groot deel te maken met het domein rechtsstaat, politieke rechten met het domein parlementaire democratie, socio-economische rechten met verzorgingsstaat en culturele rechten met de pluriforme samenleving. Ik heb uit al deze soorten rechten een aantal specifieke rechten naar voren gehaald, omdat deze direct verband houden met de onderwerpen in het examenprogramma. Voor al deze rechten geldt het verbod op discriminatie als algemeen principe. Verder is het principe van de ondeelbaarheid van rechten bij alle domeinen van belang, maar zeer zeker bij het onderwerp Verzorgingsstaat waar het examenprogramma verband legt met sociale ongelijkheid⁶.

De laatste categorie *mensenrechten in de praktijk* houdt zich bezig met de realiteit van mensenrechten. Hierbij is er ruimte voor een historisch perspectief: de geschiedenis van mensenrechten, die de ontwikkeling van mensenrechten en de noodzaak aantonen. Hierbij kunnen de drie generaties mensenrechten worden uitgelegd, waarbij de eerste twee generaties (genoemd onder specifieke mensenrechten) door mensenrechtenverdragen bindend zijn verklaard, maar er over de collectieve rechten (zoals het recht op ontwikkeling en een gezond milieu) nog geen internationale consensus bestaat. De collectieve rechten heb ik ook opgenomen, omdat veel politieke problemen rondom ontwikkelings-samenwerking en het milieu, te maken hebben met deze rechten. Er is bij mensenrechten in de praktijk tevens ruimte voor een vergelijkend perspectief: de situatie in verschillende landen. Bij mensenrechten in de praktijk kunnen (sociaalwetenschappelijke) verklaringen gezocht worden voor mensenrechtenschendingen of voor obstakels voor de verwezenlijking van mensenrechten. Hierbij kunnen ook kritiek op mensenrechten aan de orde komen, evenals (politieke) dilemma's over de invulling en grenzen van deze mensenrechten. Het onderdeel van maatschappijleer dat zich bezig houdt met politieke ideologieën en probleemanalyses (actoren, waarden, belangen), kan hier toegepast worden op de praktijk van de mensenrechten. Bij het behandelen van mensenrechten in de praktijk volgens de criteria van mensenrechteneducatie zijn twee zaken erg belangrijk. Een aantal rechten zijn absoluut. Dat wil zeggen dat zij om geen enkele reden geschonden mogen worden. Dit zijn er slechts enkele: het recht op leven, verbod op foltering, verbod op slavernij, het legitimiteitsbeginsel en het recht als persoon erkend te worden voor de wet. Voor alle andere rechten gelden wel mogelijke beperkingsgronden, mits deze zijn voorgeschreven door de wet, noodzakelijk zijn ter bescherming van de openbare veiligheid, de orde, de volksgezondheid, de goede zeden of de fundamentele rechten en vrijheden van anderen en

---

⁶ Hierbij is ook het WRR-rapport *De Verzorgingsstaat herwogen* (2006) interessant, dat in het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer bij het thema Verzorgingsstaat wordt aangehaald. Dit rapport noemt vier functies van de verzorgingsstaat te weten verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden. Deze zijn nauw verbonden met het principe van ondeelbaarheid van verschillende rechten, inclusief van burger- en politieke rechten met economische, sociale en culturele rechten.

proportioneel zijn voor die bescherming. Dit zijn belangrijke elementen in de (Nederlandse) rechtsstaat, die voor een deel ook terug te vinden zijn in de Grondwet.

4.2. Inhoudsanalyse van het leerboek

Voor mijn *case study* heb ik voor de Seneca-lesmethode. Onder de paragraaf Probleemstelling heb ik uitgelegd hoe ik tot die beslissing ben gekomen. De bibliografische referentie van het geanalyseerde leerboek is:

Titel:	Seneca Maatschappijleer HAVO - VWO
Auteurs:	A.A.J. Olgers, E.L. Schra en M.C. Veldman
Uitgever:	Seneca, Harderwijk
Druk:	Derde editie, oplage juni 2014
Aantal blz.:	283
Samenstelling methode:	Leerboek (inclusief opdrachten), docentenhandleiding (inclusief antwoordmodel), Seneca AR app.
Geanalyseerde onderdelen:	Leerboek met docentenhandleiding als referentie
Uitgangspunten en doelstellingen:	Opvoeding tot democratische burger en inleiding in de sociale wetenschappen.

Aan de hand van de inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie die ik voor het vak maatschappijleer had samengesteld, heb ik de hoofdcategorieën, subcategorieën en concepten voor de inhoudsanalyse van het leerboek uitgewerkt. In tabelvorm zien deze er als volgt uit:

Hoofdcategorie	Subcategorie	Concept
A. Mensenrechten algemeen	Mensenrechten – uitleg	Woord/Uitleg
	Principes en onderliggende waarden	Principes van menselijke waardigheid, universaliteit en onvervreemdbaarheid Onderliggende waarden zijn vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen
	Normatieve karakter van mensenrechten (Verdragen en Verklaringen)	Mensenrechten bindend Verplichting van staten Zelfbeschikkingsrecht
		<u>Internationaal:</u> Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens Internationale verdrag inzake burger- en politieke rechten Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten Vrouwenverdrag Kinderrechtenverdrag Verdrag tegen Rassendiscriminatie Gehandicaptenverdrag Geneefse conventies Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof
		<u>Europa:</u> Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden Europees sociaal handvest Handvest van de grondrechten van de EU
B. Beschermingsmechanismen	Nationaal	Grondwet

		Democratische rechtsstaat Nationale mensenrechteninstituut
	Europees	Europees Hof voor de Rechten van de Mens Hof van Justitie van de EU
	Internationaal: verdragscomités met klachtenregelingen, rapporteringsverplichting, VN-instellingen (organen, fondsen, programma's en organisaties)	Verdragscomités VN-Veiligheidsraad UNICEF OHCHR UNHCHR ILO Internationaal Strafhof
	Ngo's	Voorbeelden: Amnesty International, Human Rights Watch, Nederlands Juristencomité, Defence for Children
C. Specifieke mensenrechten	Burger- en politieke rechten	<u>Burger- en politieke rechten</u> Recht op leven Verbod op foltering en wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing Verbod op slavernij en horigheid Recht op vrijheid en veiligheid van persoon (tegen willekeurige arrestatie of gevangenhouding en menselijke en waardige behandeling van gevangenen) Recht op eerlijk proces en rechtsbijstand Recht op privacy Recht op vrijheid van denken, geweten en godsdienst Vrijheid van meningsuiting Verbod op oorlogspropaganda en verbod op propageren van haatgevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld Recht van vreedzame vergadering Recht op vrijheid van vereniging (incl. vakbonden) Recht te trouwen en een gezin te stichten Recht op naam en nationaliteit Kiesrecht en inspraak Gelijkheid voor de wet Recht van minderheden op hun eigen cultuur
	Economische, sociale en culturele rechten	<u>Economische rechten</u> Recht op arbeid en billijke en gunstige arbeidsomstandigheden Recht op vakvereniging
		<u>Sociale rechten</u> Recht op sociale zekerheid, inclusief sociale verzekeringen Recht op bijstand Recht op een behoorlijke

		levensstandaard Recht op gezondheid Recht op onderwijs
		Culturele rechten Recht op cultureel leven, wetenschap en intellectueel eigendom
	Non-discriminatie	
	Ondeelbaarheid	
D. Mensenrechten in de praktijk	(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten – 3 generaties	Ontstaansgeschiedenis
	Kritiek op mensenrechten	Kritiek op de universaliteit Kritiek op bepaalde mensenrechten
	Dilemma's en botsende rechten	Absolute rechten Bepenkingsgronden Dilemma's Botsende rechten
	Mensenrechtenschendingen	Genocide Misdrijven tegen de menselijkheid Schending van individuele rechten

Vervolgens heb ik de inhoudsanalyse in verschillende stappen uitgevoerd.

4.2.1 Stap1 – Frequentieanalyse van het woord 'mensenrechten'

Als eerste stap in de inhoudsanalyse heb ik geteld hoe vaak het woord 'mensenrechten' in het leerboek voorkwam. Het doel was om een eerste indruk te krijgen van de plaats die mensenrechten in het leerboek innemen. Het woord kwam negenmaal voor. Het woord kwam vier keer in de leerstof (T) voor, drie keer in een opdracht (O) en twee keer in een tekstbron (B). Hierbij dient opgemerkt te worden dat het boek vaker het woord *mensenrechtendilemma* gebruikt, omdat dit een van de vier zogenaamde samenlevingsdilemma's is die het boek bespreekt. Ik heb dit woord niet in mijn frequentieanalyse opgenomen, omdat het een vertekend beeld zou geven. Bij de inhoudelijke analyse van het begrip 'mensenrechtendilemma' zal ik dit nader uitleggen. Een frequentie van negen in een leerboek van 283 bladzijden gaf een eerste indruk dat mensenrechten geen voorname plaats in het boek innemen. Bovendien werd het concept mensenrechten in geen van de gevallen uitgelegd.

4.2.2. Stap 2 – Frequentieanalyse van mensenrechtenconcepten

Bij de tweede stap heb ik de tekst onderzocht op de aanwezigheid van de categorieën aan de hand van de gekozen concepten. Hierbij heb ik niet meer enkel gekeken naar het letterlijke voorkomen van een woord, maar de tekst inhoudelijk onderzocht op een impliciet of expliciet verband met het concept. Die passages heb ik per concept gecodeerd. Hierbij heb ik wederom aangegeven of die aanwezigheid in de leerstof (T), opdracht (O) of tekstbron (B) voorkwam. De resultaten staan in onderstaande tabel:

Categorie	Frequentie Tekst	Frequentie Opdracht	Frequentie Bronnen	Frequentie Totaal
A. Mensenrechten algemeen				
<i>Mensenrechten – woord</i>	4	3	2	9
<i>Principes en onderliggende waarden</i>	3	1	2	6
<i>Normatieve karakter van mensenrechten</i>	9	4	3	16
Subtotaal	16	8	7	31

B. Beschermingsmechanismen				
<i>Nationaal</i>	11	4	5	20
<i>Europees</i>	2	0	2	4
<i>Internationaal</i>	4	0	2	6
<i>Ngo's</i>	1	0	6	7
Subtotaal	18	4	15	37
C. Soorten mensenrechten				
<i>Burger- en politieke rechten</i>	24	14	11	49
<i>Economische, sociale en culturele rechten</i>	11	11	5	27
<i>Non-discriminatie</i>	2	1	1	4
<i>Ondeelbaarheid</i>	2	1	0	3
Subtotaal	38	27	17	83
D. Mensenrechten in de praktijk				
<i>(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten</i>	10	3	3	16
<i>Kritiek op mensenrechten</i>	2	2	0	4
<i>Dilemma's en botsende rechten</i>	27	7	13	47
<i>Mensenrechtenschendingen</i>	4	2	0	6
Subtotaal	43	14	16	73
Totaal	115	54	55	224

Als we enkel van deze kwantitatieve analyse uitgaan, lijkt het alsof alle categorieën in het leerboek voorkomen. Mensenrechten en hun onderliggende waarden lijken aan bod te komen, evenals het normatieve karakter van mensenrechten. Ook lijken alle niveaus van beschermingsmechanismen in het leerboek te worden behandeld, ook al is er een nadruk op nationale mechanismen te ontwaren. Wat betreft de specifieke mensenrechten, lijken alle soorten mensenrechten vertegenwoordigd, alhoewel de burger- en politieke rechten de grootste nadruk lijken te krijgen (bijna twee keer zoveel als economische, sociale en culturele rechten). Mensenrechten in de praktijk, en dan vooral de subcategorie dilemma's en botsende rechten, lijken ook een grote rol te spelen. De verhouding tussen aanwezigheid in leerstof, opdrachten en tekstbronnen is 2:1:1. Echter, als we weten dat de tekstbronnen stevast onderdeel zijn van de opdrachten, dan wordt de verhouding leerstof tot opdrachten 1:1.

4.2.3. Stap 3 – Frequentie-analyse: impliciet vs. expliciet

Om er achter te komen of de gecodeerde passages expliciet met mensenrechten in verband worden gebracht en dus ook daadwerkelijk tot expliciet onderdeel van mensenrechteneducatie kunnen worden gerekend, heb ik deze passages opnieuw gescoord. De passages ontvingen een score 2 wanneer het concept expliciet aan de orde kwam en dus expliciet met mensenrechten in verband werden gebracht. Zij ontvingen een score 1 wanneer het concept enkel impliciet aan de orde kwam en dus niet expliciet met mensenrechten in verband werd gebracht. Nadat deze scores waren toegewezen, kwam een ander beeld naar voren. De meerderheid van de passages die met de gekozen concepten in verband gebracht kunnen worden, doen dit impliciet. Slechts 5% van de passages brengt het concept expliciet met mensenrechten in verband.

Categorie	Expliciet (score 2)	Impliciet (score 1)	Anders (woord)	Frequentie Totaal
A. Mensenrechten algemeen				
<i>Mensenrechten – woord</i>			9	9
<i>Principes en onderliggende waarden</i>	2	4		6
<i>Normatieve karakter van mensenrechten</i>	2	12	2	16
Subtotaal	4	16	11	31
B. Beschermingsmechanismen				
<i>Nationaal</i>	0	20		20
<i>Europees</i>	0	4		4
<i>Internationaal</i>	1	5		6
<i>Ngo's</i>	1	6		7
Subtotaal	2	35		37
C. Soorten mensenrechten				
<i>Burger- en politieke rechten</i>	1	48		49
<i>Economische, sociale en culturele rechten</i>	1	26		27
<i>Non-discriminatie</i>	0	4		4
<i>Ondeelbaarheid</i>	0	3		3
Subtotaal	2	81		83
D. Mensenrechten in de praktijk				
<i>(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten</i>	1	15		16
<i>Kritiek op mensenrechten</i>	1	3		4
<i>Dilemma's en botsende rechten</i>	0	47		47
<i>Mensenrechtenschendingen</i>	0	6		6
Subtotaal	2	71		73
Totaal	10	203	11	224

4.2.4. Stap 4 – Inhoudsanalyse - kwalitatief

Bovenstaande cijfers geven al wel een indruk van de mate waarin het boek aan de criteria van mensenrechteneducatie voldoet, maar voor een volledig beeld is het nodig om de inhoud te bestuderen. Bij de vierde stap heb ik daarom de inhoud nauwkeuriger bekeken. Ik heb eerst voor elke passage met score 2 onderzocht of het klopte wat er stond. Daarna heb ik geanalyseerd of er belangrijke omissies waren. Ten tweede heb ik hier onderzocht wat de gemiste kansen waren. Hieronder rekende ik in eerste instantie alle passages met de score 1.

Hieronder heb ik per categorie en subcategorie mijn conclusies samengevat.

Categorie: Mensenrechten algemeen

Subcategorie: Mensenrechten - uitleg

Er wordt in het leerboek nergens expliciet ruimte gemaakt om het concept van mensenrechten te beschrijven. Het woord komt slechts op twee manieren voor. Of het woord komt voor in een bron bij een opdracht, waarbij verondersteld wordt dat de lezer (van de bron) weet wat mensenrechten zijn, zoals in een bron van Wikipedia over China op p.97. Of het wordt gebruikt als synoniem voor vrijheid. Dit laatste is de beperkte uitleg van

mensenrechten die wordt aangeboden in het samenlevingsdilemma 'mensenrechtendilemma'. Zoals ik eerder heb aangegeven komt het woord 'mensenrechten' slechts negenmaal voor. Echter in de combinatie 'mensenrechtendilemma' komt het vaker voor, omdat dit een van de vier samenlevingsdilemma's is waar het boek aandacht aan besteedt. Het 'mensenrechtendilemma' wordt voor het eerst op p.79 gepresenteerd als een dilemma tussen orde en vrijheid. Volgens het leerboek streven actoren van extreemlinks en extreemrechts voornamelijk orde na en willen zij maatschappelijke problemen oplossen door strijd, met veel macht voor de overheid. De actoren in het midden kiezen juist voor de waarde vrijheid. Volgens het leerboek heeft '[d]e vrijheid van het midden [...] veel te maken met mensenrechten die vrijheid voor alle groepen zoveel mogelijk garanderen en daarom heet dit het mensenrechtendilemma' (Seneca, p.79). Aan dit 'mensenrechtendilemma' wordt een heel hoofdstuk gewijd (hoofdstuk 8). In de auteurstekst, zowel in de leerstof als in de opdrachten worden mensenrechten consequent voorgesteld als waarde (bijv. in opdracht 1.9 op p.17 volgens de docentenhandleiding: *waarden mensenrechten vs. belang geld*) en beperkt tot de vrijheidsrechten (bijv. in opdracht 3.5 op p.86: *Geef van onderstaande citaten aan of deze het best past bij orde of vrijheid (mensenrechten)*). Op zijn minst zou je dus kunnen stellen er in het boek een zeer beperkte voorstelling van mensenrechten wordt gegeven.

Subcategorie: Principes en onderliggende waarden

Onlosmakelijk verbonden met mensenrechten zijn de principes van menselijke waardigheid, universaliteit en onvervreemdbaarheid en de onderliggende waarden vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen (Druba, 2006; Lenhart, 2006; Oomen, 2010). Het leerboek besteedt grote aandacht aan waarden bij het aanreiken van de verschillende samenlevingsdilemma's. Mensenrechten worden enkel expliciet in verband gebracht met de waarde vrijheid (bijv. in opdracht 3.22 stelt de docentenhandleiding m.b.t. de waarde vrijheid: *Mensenrechten hebben alles met vrijheid te maken* en m.b.t. de waarde gelijkheid stelt het: *Een beetje, als je kijkt naar rechtsgelijkheid*). Gelijkheid is echter een van de belangrijkste onderliggende waarden van mensenrechten. Het non-discriminatiebeginsel wordt in alle mensenrechtenverdragen genoemd als onderliggend recht voor alle in het verdrag genoemde rechten. Afgezien van bovengenoemd, gedeeltelijk incorrect voorbeeld, worden onderliggende waarden slechts een keer expliciet behandeld, en wel in een opdracht gekoppeld aan de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (in opdracht 4.13 op p.133). Ook valt op dat bepaalde individuele mensenrechten eveneens als (vrijblijvende) waarden worden gepresenteerd (bijv. in de tekst op p.99: *deze basiswaarde [vrijheid] bestaat uit een behoorlijk aantal concretere waarden: vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, [...] privacy, vrijheid van vereniging, vrijheid van vergadering [...]*).

Wat betreft het principe menselijke waardigheid, wordt hier enkel eenmaal aan gerefereerd in een bron bij een opdracht over de Duitse grondwet (p.241), zonder dat er een verband met universele mensenrechten wordt gelegd. Bovendien wordt de onvervreemdbaarheid van rechten op een aantal plaatsen in het boek impliciet tegengesproken door gebruik van de formulering 'geven van rechten' (bijv. in de tekst op p.48 *het geven van gelijke rechten* of en in de opdracht 2.29 op p.71 *Onder andere dankzij de Dolle Mina's is het nu in Nederland verboden om vrouwen minder rechten te geven dan mannen*.) Het principe van de onvervreemdbaarheid stelt juist dat mensenrechten niet gegeven of afgenomen kunnen worden, enkel gerespecteerd of niet.

Bij het nader bekijken van de inhoud van de passages heb ik ontdekt dat in sommige passages wel een link wordt gelegd met het concept *rechten*. Omdat deze rechten nergens als mensenrechten worden voorgesteld, had ik ze in eerste instantie een score 1 gegeven. Echter na de inhoudelijke analyse heb ik bij sommige scores een ‘-r-’ toegevoegd om aan te geven dat het concept wel met rechten in verband wordt gebracht (bijvoorbeeld in de tekst op p.100 staat: *Gelijkheid heeft te maken met gelijke behandeling, gelijke rechten en gelijke kansen [...] Bij gelijke rechten gaat het erom dat iedereen gelijk behandeld wordt en er geen discriminatie mag zijn*). In de praktijk worden die rechten echter als grondrechten uit de Grondwet voorgesteld, niet als universele mensenrechten. Vooral bij deze 1-r scores, zitten gemiste kansen, omdat de beschrijving van het concept niet alleen past bij grondrechten, maar ook bij mensenrechten.

Subcategorie: Normatieve karakter van mensenrechten (Verdragen en Verklaringen)

Het normatieve karakter komt in het leerboek niet duidelijk naar voren. Enkel in een verdiepingstekst in het laatste hoofdstuk van het boek (hoofdstuk 9) dat gaat over het soevereiniteitsdilemma van Nederland in verband met de Europese Unie staat op p.251: *Een verdrag is ook een vorm van samenwerking tussen landen, maar betreft een document met de gemaakte afspraken. Die kunnen gaan over bijv. transport, belasting of mensenrechten. [...] Dat wil echter niet zeggen dat ze niet belangrijk zijn. In Nederland geldt namelijk dat verdragen van een hogere orde zijn dan de Nederlandse wet*. Mensenrechten worden hier enkel als voorbeeld genoemd. Bovendien worden er nergens in het leerboek voorbeelden gegeven van mensenrechtenverdragen. Enkel de UVRM komt viermaal voor, echter zonder uitleg. Geen van de uit het UVRM voortvloeiende bindende mensenrechtenverdragen wordt genoemd, noch impliciet noch expliciet. Wel wordt het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) twee keer als Europees Verdrag van de Rechten van de Mens genoemd, maar op een incorrecte manier. Dit Verdrag wordt door de auteurs verward met EU-verdragen (bijv. in de tekst op p.260 *het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal*). De ‘Europese Grondwet’ wordt als woord driemaal genoemd, maar niet in verband met mensenrechten of rechten in het bijzonder. Eenmaal wordt het humanitair oorlogsrecht impliciet aangehaald wanneer een bron bij opdracht 4.6 op p.122 spreekt van: *vrouwen, kinderen en gewonden laten vertrekken uit conflicthaarden en respect tonen voor de levens van de Syrische burgers*).

Ook de plichten van de staat (overheid) die mensenrechtenverdragen hebben geratificeerd wordt nergens aangegeven. Er wordt enkel aandacht besteedt aan de verplichting van staten om mensenrechten niet te schenden – dus enkel aan het passieve, negatieve aspect van rechten deze te respecteren, maar niet aan de verplichtingen de rechten te beschermen en te verwezenlijken.

Categorie: Beschermingsmechanismen

Beschermingsmechanismen worden nergens in het leerboek expliciet als beschermingsmechanismen van mensenrechten besproken.

Subcategorie: Nationaal

Op nationaal niveau heb ik voor de Grondwet, de democratische rechtsstaat en nationale mensenrechteninstituten gekozen als belangrijke concepten voor mensenrechten die ook relevant zijn binnen het vak maatschappijleer (zie paragraaf over literatuuronderzoek). De Grondwet wordt op meerdere plaatsen genoemd op een wijze die verband houdt met

mensenrechten. Daarbij wordt de Grondwet voorgesteld als de belangrijkste wet in een land (in de tekst op p.31 *een grondwet is de belangrijkste wet in een land*). Er wordt hier nergens vermeld wat de status van (mensenrechten)verdragen is volgens de Grondwet, en dat mensenrechtenverdragen in wezen boven de Grondwet staan en direct bij de rechterlijke macht kunnen worden ingeroepen. Het boek zegt wel dat in een grondwet *belangrijke rechten en vrijheden van burgers in een land worden vastgelegd* (in de tekst, p.31), maar daarbij wordt niet expliciet gemaakt dat de Grondwet in wezen belangrijke mensenrechten codificeert. Er wordt ook niet vermeld dat vele (mensen)rechten niet in de Grondwet zijn gecodificeerd, en dat internationale mensenrechtenverdragen daardoor vaak verder reikende bescherming bieden aan Nederlandse burger dan de Grondwet. Het leerboek noemt wel bepaalde grondwetsartikelen die bij de verschillende samenlevingsdilemma's horen (bijv. in de tekst op p.143 worden bepaalde grondwetsartikelen opgesomd). Echter deze grondwetsartikelen worden niet gepresenteerd als rechten, maar enkel in de context van waardendilemma's geplaatst. Hierbij worden bepaalde rechten ook weer als waarden voorgesteld (bijv. in opdracht 8.2 op p.227). Dit is wat betreft mensenrechteneducatie een gemiste kans.

De democratische rechtsstaat wordt in het leerboek vooral behandeld in het hoofdstuk over het 'mensenrechtendilemma'. Wat betreft de bescherming van de burger wordt er in de tekst op p.229 gesteld dat *Om te voorkomen dat een meerderheid een minderheid zou discrimineren of onderdrukken, [...] het belangrijk [is] dat er in een democratische rechtsstaat grondrechten zijn. Alle burgers in Nederland zijn dan ook beschermd door de grondrechten in de Grondwet*. In plaats van grondrechten, zou er hier ook mensenrechten kunnen staan. Bij de bespreking van de democratische rechtsstaat wordt een rapport van de WRR uit 2002 aangehaald dat stelt dat de zes beginselen van de democratische rechtsstaat zijn: 1. democratische wetten; 2. machtenscheiding; 3. grondrechten; 4. onschuldpresumptie; 5. legaliteitsbeginsel; 6. gelijkheidsbeginsel. Veel van deze beginselen zijn direct terug te vinden in mensenrechtenverdragen. Tegelijkertijd is de democratische rechtsstaat met zijn scheiding der machten een van de (nationale) beschermingsmechanismen van mensenrechten. Hier zijn dus wederom een aantal gemiste kansen om de leerstof met mensenrechten in verband te brengen.

Wat betreft mensenrechteninstituten wordt er in een opdracht en een bron nog gerefereerd aan de Commissie Gelijke Behandeling, die sinds 2012 is opgegaan in het College voor de Rechten van de Mens. Het bestaan van dit nieuwe nationale mensenrechteninstituut wordt nergens genoemd. In opdracht 4.8 op p.123 komen verschillende beschermingsmechanismen (bijv. de onderwijsinspectie en de Commissie Gelijke Behandeling) aan de orde, zonder expliciet als zodanig te worden gepresenteerd.

Subcategorie: Europees

Op Europees vlak wordt het Europese Hof voor de Rechten van de Mens eenmaal genoemd, maar zonder uitleg van zijn functie of betekenis voor mensenrechten of de Nederlandse burger. Het komt voor in een bron bij een opdracht die bedoeld is om de het soevereiniteitsdilemma van de EU te verduidelijken en wordt ook gepresenteerd als onderdeel van de EU. Het is daarmee in wezen een onjuiste of op zijn minst verwarrende passage. Bij de bespreking van Europese instellingen wordt het Hof van Justitie niet genoemd. Dit Hof heeft echter ook een rol bij de bescherming van mensenrechten van Europese burgers via het Europese Gemeenschapsrecht. Verder wordt bij de bespreking van de Europese Unie geen vermelding gemaakt van de positie van mensenrechten in het beleid

van samenwerking of uitbreiding. Zoals hierboven vermeld wordt het Handvest van de grondrechten van de EU ook nergens expliciet genoemd of uitgelegd.

Subcategorie: Internationaal

Het verband tussen de Verenigde Naties en mensenrechten wordt slechts eenmaal gemaakt in de tekst op p.129 waarbij de VN wordt uitgelegd als *een wereldwijde samenwerking tussen landen voor meer veiligheid en bescherming van de mensenrechten*. Er wordt verder niet ingegaan op de manier waarop de VN dat pogen. Er worden geen internationale mensenrechtenverdragen genoemd, geen beschermingsmechanismen zoals verdragscomités met klachtenregelingen en rapporteringsverplichting, VN-instellingen (organen, fondsen, programma's en organisaties, zoals UNICEF, OHCHR, UNHCR, ILO) of het Internationaal Strafhof. Eenmaal wordt bij de bronvermelding bij de tekst van de UVRM de OHCHR verward met UNHCR, terwijl de referentie eigenlijk de Algemene Vergadering van de VN of gewoon de VN zou moeten zijn.

Subcategorie: Ngo's

Ngo's komen in het boek voor bij de bespreking van het maatschappelijk middenveld (bijv. in de tekst op p.38, en de daarbij behorende opdrachten). Mensenrechten-ngo's komen echter enkel in de bronnen bij opdrachten voor (bijv. in een bron bij opdracht 1.28 op p.38 wordt de Anne Frank Stichting genoemd). Nergens wordt expliciet uitgelegd hoe deze ngo's bij (kunnen) dragen aan de bescherming van mensenrechten in Nederland en internationaal.

Categorie: Specifieke mensenrechten

Bij het bespreken van de rechtsstaat worden in de tekst op p.238 drie typen rechtsstaten beschreven en wordt er gesteld dat *het belangrijk [is] drie soorten rechten te onderscheiden: burgerrechten [...], politieke rechten [...], sociale rechten [...]*. Nergens in het leerboek wordt uitgelegd dat er verschillende soorten mensenrechten zijn en hoe die in internationale verdragen zijn vastgelegd. In het boek worden enkel de bovenstaande rechten beschreven en ook enkel in verband met grondrechten in de Grondwet en als rechten die burgers 'krijgen' (bijv. in de tekst op p.238 *in een sociale rechtsstaat krijgen burgers de drie soorten rechten: burgerrechten en politieke rechten en sociale rechten*).

Subcategorie: Burger- en politieke rechten

Van alle soorten mensenrechten komen de burger- en politieke rechten het meest voor in het boek. Deze rechten worden echter nergens als mensenrechten bestempeld. Enkel de vrijheidsrechten worden in verband gebracht met mensenrechten via het 'mensenrechtendilemma'. Sterker nog, in vrijwel alle passages die met dit mensenrechtenconcept in verband worden gebracht, gebeurt dit impliciet. Dat wil in dit geval zeggen dat een onderwerp gerelateerd aan een burger- of politiek recht wordt besproken, maar niet met deze (mensen)rechten in verband wordt gebracht. Voorbeelden hiervan zijn in de tekst over het 'mensenrechtendilemma' op p.79 *er zijn harde straffen, zoals de doodstraf, voor mensen die zich niet houden aan de regels* zonder verband met het mensenrecht op leven. Of in de tekst op p.237 *mensen kunnen zonder duidelijke reden worden opgepakt en tijdens verhoren kunnen marteltechnieken worden toegepast* zonder verband met het verbod op foltering. Of een vraag in de tekst over het 'mensenrechtendilemma' wederom op p.79 *En mag de regering gebruik maken van tanks om demonstraties onmogelijk te maken?* Hier liggen dus voornamelijk gemiste kansen. De enige rechten die veelvuldig terugkomen, soms in verband met rechten (1-r) zijn: vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, recht om te trouwen en kiesrecht. Hierbij dient

weer opgemerkt te worden dat deze in het leerboek niet als rechten gepresenteerd worden, maar als waarden. Het blijven dus voornamelijk gemiste kansen vanuit het perspectief van mensenrechteneducatie. Bij kiesrecht ligt het nog weer iets anders. Kiesrecht wordt niet gepresenteerd als een vorm van inspraak, maar als een compromis tussen de waarde inspraak (wederom niet het recht op) en de waarde daadkracht. Daarbij wordt de waarde inspraak gedefinieerd als *iedereen moet meebeslissen* (bijv. in de tekst op p.78) en niet als het mensenrecht om deel te nemen aan de behandeling van openbare aangelegenheden (IVBPR, 1966) of als recht op inspraak in besluiten die een impact hebben op het eigen leven van een persoon (IVRK, 1989).

Subcategorie: Economische, sociale en culturele rechten

Met betrekking tot economische, sociale en culturele rechten, worden enkel sociale rechten als zodanig benoemd bij de bespreking van verschillende soorten rechtsstaten (zie het voorbeeld van p.238). De enige economische en sociale rechten die in de tekst, opdracht of bron expliciet als recht worden genoemd (afgezien van de opsomming van grondwetsartikelen) zijn het recht op een billijk loon (in opdracht 1.9 op p.17: *een leefbaar loon is een belangrijk mensenrecht*) en het recht op onderwijs (in de bron bij opdracht 7.4 op p.202: *recht op onderwijs*). Er zijn wederom wel voorbeelden van impliciete rechten, zoals het recht op gunstige arbeidsomstandigheden en het recht op gezondheid (bijv. in de tekst op p.82 *de overheid vond dat werknemers in de horeca beschermd moesten worden tegen rokende klanten*). Wanneer sommige van deze mensenrechten wel als recht worden omschreven, dan als gevolg van een ideologische overweging, dus niet als universeel recht (bijv. in de docentenhandleiding bij opdracht 3.6 op p.86 staat: *Het geloof in gelijkheid heeft als gevolg dat linkse actoren ook vinden dat iedereen evenveel recht op een bestaan heeft en dat welzijn gelijk verdeeld wordt*). Culturele rechten worden helemaal niet genoemd.

Subcategorie: Non-discriminatie

Gelijkheid is een van de waarden die in het leerboek worden besproken, maar gelijkheid wordt nergens expliciet in verband gebracht met rechten. Wanneer het in de tekst, opdracht of bron gaat over (non-)discriminatie, dan wordt dit consequent gebruikt als synoniem voor 'beledigen' (bijv. in de tekst op p.19 staat: *Sommige mensen vinden het belangrijk dat iedereen hetzelfde wordt behandeld en dat niemand beledigd mag worden (gelijkheid). Anderen vinden juist dat je moet kunnen zeggen wat je wilt en pleiten voor vrijheid van meningsuiting*). Het gaat dus om discriminatie zoals dat in 'de volksmond' wordt gebruikt, niet als het verbod om bij het respecteren, beschermen of verwezenlijken van mensenrechten een ongeoorloofd onderscheid te maken. Bovendien, omdat gelijkheid als (discutabele/ linkse) waarde wordt gepresenteerd (bijv. in opdracht 2.5 wordt het citaat *Homo's, hetero's, moslims, niet-gelovigen moeten allemaal evenveel rechten hebben* in de docentenhandleiding als een links standpunt weergegeven), wordt het mensenrechtenprincipe van non-discriminatie in wezen ondermijnd.

Subcategorie: Ondeelbaarheid

De ondeelbaarheid van verschillende rechten wordt niet expliciet genoemd. Toch zijn er drie passages te vinden die dit impliciet uitleggen. Ten eerste is er de referentie aan het WRR rapport uit 2006 over de verzorgingsstaat, waarin de vier functies van verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden worden genoemd (in de tekst op p.144). Dit is impliciet verbonden met de ondeelbaarheid van rechten, namelijk dat de schending van het ene recht de schending van een ander recht tot gevolg kan hebben en omgekeerd, dat door middel van het ene recht de verwezenlijking van het andere recht vereenvoudigd wordt.

Ten tweede bij de bespreking van het machtsdilemma wordt er een verband gelegd tussen verschillende rechten (grondwetsartikelen) wanneer uitgelegd wordt dat verschillende grondrechten uit de Grondwet te maken hebben met verkiezingen (in de tekst op p.191). En ten derde wordt de leerlingen in opdracht 8.11 op p.239 de vraag gesteld: *Waarom vergroten sociale rechten aan de ene kant de vrijheid, maar neemt tegelijk ook de orde toe (en de vrijheid weer af)?* De docentenhandleiding geeft als antwoord: *Omdat het burgers de middelen geeft om hun rechten uit te oefenen.* Het idee van ondeelbaarheid wordt dus naar voren gebracht, maar niet daadwerkelijk als zodanig uitgelegd. Het blijft impliciet, en is zo gezien een gemiste kans.

Categorie: Mensenrechten in de praktijk

Subcategorie: Ontstaansgeschiedenis van mensenrechten – 3 generaties

Er wordt in het leerboek geen uitleg gegeven over de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten en hun codificatie. Echter, het leerboek staat wel uitgebreid stil bij de ontwikkeling van de westerse samenleving (paragrafen 4.1 en 4.2 uit het boek) en de geschiedenis van de ontwikkelingen van de vier samenlevingsdilemma's (paragrafen 5.1, 6.1, 7.1 en 8.1). Die bespreking is voor een deel verwant aan de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten (bijv. in de tekst op p.190-191 wordt er gesproken over de *Franse Revolutie* en de *Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776*) en de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten zou hier eenvoudig aan gelinkt kunnen worden (bijv. in de tekst op p.164-167 over het cultuurdilemma). Verder worden de verschillende soorten mensenrechten nergens uitgelegd in de vorm van verschillende generaties rechten. Daardoor is het ook niet mogelijk een verband te trekken met de derde generatie rechten, de collectieve rechten, die impliciet naar voren komen in een aantal opdrachten, zoals het recht op een goed milieu (bijv. in de bron bij opdrachten 1.18 en 1.19 over *klimaatverandering*) en het recht op ontwikkeling (bijv. in de tekst op p.148 waar het gaat om *internationale solidariteit* en *ontwikkelingshulp*). Hier liggen dus een aantal gemiste kansen.

Subcategorie: Kritiek op mensenrechten

Het leerboek geeft niet expliciet weer wat mensenrechten zijn, welke de mensenrechten zijn en dat ze worden geacht universeel te zijn. Er wordt verder ook geen expliciete aandacht besteed aan kritiek op de universaliteit van mensenrechten of bepaalde mensenrechten. Er is één uitzondering en die is te vinden in opdracht 4.13 op p.133 die gaat over de UVRM. Bij deze opdracht wordt leerlingen gevraagd: *Tegen de UVRM bestaat kritiek door diverse verschillende actoren. Geef zelf minimaal twee kritiekpunten op de UVRM.* De docentenhandleiding geeft een aantal kritiekpunten, waaronder *de UVRM is cultureel bepaald, is een Westerse voorstelling van mensenrechten. Zo is o.a. een islamitische versie van de UVRM ontwikkeld.* Verder worden – zoals hierboven aangegeven – verschillende mensenrechten gepresenteerd als waarden, zelfs rechten in de Grondwet worden gepresenteerd als waarden. Het leerboek geeft geen expliciete kritiek op mensenrechten, maar leerlingen zouden impliciet het idee kunnen krijgen dat mensenrechten arbitrair en vrijblijvend zijn. Dat zou in tegenspraak zijn met de doelstellingen van mensenrechteneducatie.

Subcategorie: Dilemma's en botsende rechten

Nergens in het leerboek wordt uitgelegd dat slechts weinig mensenrechten absoluut zijn, welke dat zijn, en wat de algemene beperkingsgronden zijn die bij de meeste mensenrechten horen. De manier waarop mensenrechten in het 'mensenrechtendilemma'

worden gelijkgesteld aan vrijheden en als tegenstelling van orde en veiligheid gaat in wezen voorbij aan het feit er binnen het systeem van mensenrechten bepaalde legitieme beperkingsgronden kunnen zijn, juist om aan dit dilemma tegemoet te komen. Zonder deze uitleg van het verschil tussen absolute en andere rechten kunnen leerlingen een vertekend beeld krijgen van mensenrechten volgens de criteria van mensenrechteneducatie. Een voorbeeld daarvan is de tekst op p.79 waar bij de introductie van het ‘mensenrechtendilemma’ de vraag wordt gesteld: *Mogen ze iemand die ze verdenken van terrorisme martelen om informatie te krijgen*, zonder uitleg van het feit dat onder mensenrechtenverdragen – en in dit geval zelfs als gewoonterecht – het verbod op foltering absoluut is. Ik begrijp zeer zeker dat dit absolute verbod niet wegneemt dat er wel over gediscussieerd wordt. Toch is het volgens de criteria van de mensenrechteneducatie nodig de leerlingen erop te wijzen dat dit volgens internationale verdragen niet mag, om geen enkele reden. Er worden in de tekst een aantal van zulke vragen opgeworpen en niet vanuit een mensenrechtenperspectief behandeld (bijv. in de tekst op p.79 *En mag de regering gebruik maken van tanks om demonstraties onmogelijk te maken*).

Uiteindelijk gaan de auteurs bij de uitleg van het ‘mensenrechtendilemma’ voorbij aan het feit dat veiligheid ook een mensenrecht is en een plicht die de staat heeft te vervullen tegenover zijn burgers. Het begrip ‘mensenrechtendilemma’ en de positionering van mensenrechten tegenover orde en veiligheid kan dus misleidend zijn. Het is eerder een dilemma van mensenrechten, of binnen de mensenrechten, dat ook met inachtneming van de mensenrechten moet worden opgelost. Beperkingsgronden worden wel in het leerboek behandeld, maar enkel in de context van de toevoeging bij een aantal artikelen in de Grondwet ‘buiten de gevallen bij of krachtens de wet bepaald’. Formuleringen zoals in de tekst op p.226 *dat houdt in dat de overheid deze grondrechten van burgers kan negeren, als er sprake is van een “bijzondere situatie”* zijn daarom vanuit het oogpunt van mensenrechteneducatie ongelukkig gekozen. Mensenrechten moeten juist burgers beschermen o.a. tegen machtsmisbruik door de staat. Daarom mogen de mensenrechten nooit worden ‘genegeerd’ en zijn de beperkingsgronden erg strikt en kunnen door de rechter worden getoetst op hun legitimiteit, noodzaak en proportionaliteit.

Gezien de doorlopende leerlijn van waardeneducatie, wordt in het leerboek veel aandacht besteed aan botsende waarden, die voor een groot deel gelijkgesteld kunnen worden met botsende rechten. Dit gebeurt soms in de tekst, maar meestal in de bronnen bij opdrachten (bijv. in de bron bij opdracht 2.2 op p.64 over het homohuwelijk en weigerambtenaren). Ook wordt er veel aandacht geschonken aan dilemma’s – zijnde de kern van de lesmethode. Deze dilemma’s zouden vanuit de criteria van mensenrechteneducatie besproken kunnen worden als manieren om in de praktijk invulling te geven aan bepaalde rechten (bijv. in de tekst op p.82 waar de vraag wordt gesteld *Of de overheid werkloze mensen actief moet helpen om een baan te vinden of dat dat ‘hun eigen verantwoordelijkheid’ is*), als politieke discussies rondom wat legitieme beperkingsgronden van mensenrechten zijn (bijv. in een bron bij opdracht 3.16 op p.96 gaat het over de vraag of de politie iedereen altijd naar zijn papieren mag vragen om illegale immigratie tegen te gaan) of als uitleg over het ontstaan en aanvaarden van nieuwe soorten rechten, zoals dierenrechten (bijv. in de tekst op p.32 over ritueel slachten waar staat dat *Marianne Thieme van de Partij voor de Dieren ‘stelt dat vrijheid van godsdienst eindigt waar dierenleed begint’*).

Subcategorie: Mensenrechtenschendingen

Het leerboek spreekt nergens van mensenrechtenschendingen, ook al komen bepaalde mensenrechtenschendingen wel degelijk in de bronnen en opdrachten voor (bijv. in de bron bij opdracht 3.17 op p.97 over China waar de *mensenrechten [...] al jaren bekritiseerd [worden]*). Wanneer ik zocht naar grove mensenrechtenschendingen zoals genocide en misdrijven tegen de menselijkheid, ontdekte ik dat genocide viermaal in het leerboek voorkwam, waarvan driemaal bij de beschrijving van fascisme en nazisme. Daarbij viel op dat zij niet als mensenrechtenschendingen worden beschreven. Sterker nog, het woord genocide valt niet en de gebruikte formuleringen zijn een understatement van de ernst van het misdrijf (bijv. in de tekst op p.30: *Daarbij was er geen plaats voor Joden, homoseksuelen en zigeuners en zij werden door gewelddadige strijd uit het land verwijderd*). De genocide in Rwanda wordt wel expliciet genocide genoemd in de bron bij opdracht 6.11, maar wordt niet expliciet als mensenrechtenschending naar voren gebracht. Er is ook nauwelijks een internationale vergelijking, waarbij (mensen)rechten expliciet worden genoemd, behalve in de tekst op p.89 waar Iran als voorbeeld wordt gegeven van een land *waar er niet veel vrijheidsrechten zijn*.

4.2.5. Stap 5 – Antwoorden op subvragen

De tweede deelvraag was: in welke mate voldoet het leerboek aan de criteria voor mensenrechteneducatie? Deze deelvraag had ik onderverdeeld in een aantal subvragen, te weten: in welke mate komen mensenrechten in het leerboek voor? Klopt het wat er staat? Zijn er belangrijke omissies? Zijn er gemiste kansen? In deze stap analyseer ik de volledige informatie uit de stappen 1 t/m 4 om deze subvragen te beantwoorden.

In welke mate komen mensenrechten in het leerboek voor?

Zoals uit de inhoudsanalyse blijkt, nemen mensenrechten geen prominente plaats in het leerboek in. Zij komen dan ook in zeer beperkte mate in het leerboek voor. Er is geen hoofdstuk of paragraaf gewijd aan de uitleg van mensenrechten. Wel is er een hoofdstuk gewijd aan het zogenaamde ‘mensenrechtendilemma’, waarbij mensenrechten echter gereduceerd worden tot vrijheidsrechten die daarenboven niet als rechten maar als waarden worden gepresenteerd. Waardendilemma’s vormen de doorlopende leerlijn van het leerboek. Wanneer mensenrechtenconcepten in het boek voorkomen, is dit voornamelijk impliciet.

Klopt er wat er staat?

Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Uiteraard heb ik de inhoudsanalyse enkel uitgevoerd op basis van de geselecteerde criteria van mensenrechteneducatie. Als ik puur naar feiten kijk, heb ik enkel een paar fouten ontdekt. De meest in het oog springende was de verwijzing naar het EVRM wanneer de auteurs verdragen van de EU bedoelden. Daaraan gerelateerd is een bron die een voorbeeld geeft van een casus bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (dus van het EVRM), wanneer het de bedoeling is het soevereiniteitsdilemma in verband met de EU te bespreken. Een minder in het oog springende fout is de referentie in een bronvermelding naar de UNHCR (de hoge commissaris van de vluchtelingen van de VN), terwijl de OHCHR (de hoge commissaris van de mensenrechten van de VN) wordt bedoeld.

Echter, als ik de inhoud bekijk door de lens van de criteria voor mensenrechteneducatie, en dus ook aandacht schenk aan mogelijke connotaties van formuleringen en presentaties van concepten die impliciet met mensenrechten te maken hebben, dan merk ik meer ‘fouten’

op. Daarbij is het van belang te onderstrepen dat mensenrechteneducatie geen doel van dit leerboek is en dat de formuleringen vanuit het eigenlijke doel mogelijk volledig legitiem zijn.

De belangrijkste connotaties zijn:

- mensenrechten zijn waarden (en geen rechten)
- mensenrechten zijn vrijblijvend (want waarden en geen rechten)
- mensenrechten staan gelijk aan vrijheidsrechten (en de andere mensenrechten dan?)
- de overheid heeft enkel als taak mensenrechten te respecteren (er bestaat geen verplichting tot bescherming en verwezenlijking)
- de overheid kan bepalen dat mensenrechten om bepaalde redenen door de overheid mogen worden geschonden (er zijn geen absolute rechten)
- beperkingsgronden van mensenrechten vallen niet binnen het systeem van mensenrechten (het is een keuze tussen mensenrechten en orde/veiligheid)

Zijn er belangrijke omissies?

Inhoudelijk gezien zijn er belangrijke omissies.

Wat betreft mensenrechten in het algemeen, worden deze nergens uitgelegd als universele, onvervreembare rechten gebaseerd op de kernwaarden vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen. Ze worden niet gepresenteerd als rechten met een normatief karakter. Dat wil zeggen het leerboek vermeldt nergens dat mensenrechten voor een groot deel zijn neergelegd in bindende verdragen die aan staten de verplichting opleggen deze rechten te respecteren, te beschermen en te verwezenlijken. Behalve de UVRM wordt geen enkel verdrag genoemd, laat staan uitgelegd. Vooral het EVRM is een belangrijke omissie, omdat deze direct op Nederland van toepassing is en bij de nationale en een internationale rechtbank (het Europese Hof voor de Rechten van de Mens) door de Nederlandse burger kan worden ingeroepen. Er staat ook nergens dat staten bij het uitvoeren van hun verplichtingen tot op zekere hoogte wel zelf invulling kunnen geven aan de rechten.

Wat betreft de beschermingsmechanismen van mensenrechten, is er aandacht voor de Grondwet, maar de grondrechten worden niet in verband gebracht met mensenrechten en de Grondwet dus niet getoond als een beschermingsmechanisme van mensenrechten. De relatie tussen de democratische rechtsstaat en mensenrechten wordt ook niet expliciet gemaakt, met enkele mensenrechten als onderliggende principes van de rechtsstaat en met de democratische rechtsstaat als een beschermingsmechanisme voor mensenrechten. Andere nationale beschermingsmechanismen zoals het College voor de Rechten van de Mens worden ook niet expliciet aangereikt. De rol en functie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens staat nergens beschreven, noch het Hof van Justitie van de EU. Het boek besteedt ook geen aandacht aan beschermingsmechanismen op internationaal niveau, zoals de verdragscomités, de VN-veiligheidsraad, het Internationaal Strafhof en verschillende VN-instellingen die toezien op de realisatie van bepaalde mensenrechten. Ook de rol die ngo's kunnen spelen bij de bescherming van mensenrechten wordt nergens expliciet vermeld.

Wat betreft specifieke mensenrechten wordt nergens expliciet uitgelegd dat er verschillende soorten mensenrechten zijn. Er wordt bij het onderdeel rechtsstaat wel kort een verschil gemaakt tussen burgerrechten, politieke rechten en sociale rechten, maar de uitleg dekt niet volledig de betekenis volgens de criteria van mensenrechteneducatie. Ook wordt het concept van economische en culturele rechten nergens genoemd. Verder worden

verschillende individuele rechten wel impliciet (en soms expliciet) genoemd, maar dan niet als rechten maar als waarden gepresenteerd. Daarmee zijn de rechten voor de leerlingen niet als mensenrechten te herkennen waarop zij en andere mensen door middel van internationale mensenrechtenverdragen recht hebben. Hierdoor delft ook het belangrijke principe van non-discriminatie bij al deze rechten en het principe van ondeelbaarheid van de rechten het onderspit.

Wat betreft mensenrechten in de praktijk, wordt de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten niet naar de mensenrechten doorgetrokken. Dat wil zeggen dat bepaalde onderdelen van deze geschiedenis wel aan de orde komen, maar niet in hun verband met mensenrechten. Vooral de horrors van de Tweede Wereldoorlog als directe aanleiding voor het opstellen van de UVRM staan nergens vermeld. Kritiek aan de universaliteit en op verschillende mensenrechten komt ook niet expliciet aan de orde. Wel geeft de presentatie van mensenrechten als waarden die in dilemma's door actoren (mensen) in vraag worden gesteld impliciet de connotatie dat deze niet universeel zijn. Wel komen veel dilemma's en situaties van botsende rechten regelmatig aan de orde, maar worden deze niet gepresenteerd volgens de criteria van mensenrechteneducatie. De situaties omschrijven stevast waardendilemma's en worden niet geframed als botsende rechten. Bovendien wordt niet uitgelegd dat sommige rechten absoluut zijn. Beperkingsgronden komen niet aan de orde als onderdeel van mensenrechten, maar worden geplaatst buiten het systeem van mensenrechten. Ook worden er geen expliciete voorbeelden gegeven van mensenrechtenschendingen.

Subvraag: Zijn er gemiste kansen

Naar aanleiding van mijn inhoudsanalyse, stel ik vast dat er veel gemiste kansen zijn. Veel mensenrechten komen impliciet aan de orde. Sommige concepten die belangrijk zijn voor het begrijpen van mensenrechten komen in een andere context aan de orde, maar worden niet direct in verband gebracht met mensenrechten en wekken soms een connotatie op die zelfs tegenstrijdig is met mensenrechteneducatie.

4.2.6. In het kort

Met de inhoudsanalyse van het leerboek wilde ik de tweede deelvraag beantwoorden: in welke mate voldoet het leerboek aan de criteria voor mensenrechteneducatie? Samengevat stel ik dat de leermethode niet voldoet aan de criteria voor mensenrechteneducatie, voornamelijk omdat het mensenrechten nergens specifiek uitlegt. Door de doorlopende leerlijn van waardendilemma's in het leerboek, en de presentatie van mensenrechten uitsluitend als waarden, is de kans groot dat leerlingen mensenrechten enkel gaan bezien als vrijblijvende waarden en niet herkennen als rechten waarop zij als Nederlandse burgers en elk mens op de wereld, recht hebben. Door de presentatie van dilemma's en tegengestelde waarden, biedt de methode wel een mogelijkheid de praktijk van mensenrechten te verklaren en te begrijpen. Ook al hebben mensen deze rechten, hoe en of deze worden ingevuld en uitgevoerd heeft weldegelijk te maken met de dilemma's die in het boek worden behandeld.

4.3. Inhoudsanalyse van de interviews

De derde deelvraag luidde: Wat zijn de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek om te voldoen aan de criteria van mensenrechteneducatie? Hiervoor heb ik de auteurs van het leerboek geïnterviewd. Het eerste interview met dhr. Veldman en dhr. Schra vond plaats in Barneveld op 15 september 2016. Het tweede interview met

dhr. Olgers vond plaats in Amsterdam op 16 september 2016. Om de antwoorden te vinden op de vier subvragen: Wat weten de auteurs van mensenrechteneducatie? Welk verband zien de auteurs tussen mensenrechteneducatie en het vak maatschappijleer? Welke mogelijkheden zien de auteurs voor mensenrechteneducatie in hun lesmethode? En welke obstakels zien de auteurs voor een aanpassing van hun lesmethode? heb ik hun antwoorden op mijn interviewvragen gecodeerd op de volgende categorieën:

- kennis van mensenrechteneducatie
- verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer
- mogelijkheden voor aanpassing leerboek
- obstakels voor aanpassing leerboek

De categorie 'kennis van mensenrechteneducatie' heb ik vrij breed gehouden. Daarin opgenomen zijn academische achtergrond van de auteurs, persoonlijke verdieping in mensenrechteneducatie, kennis van de criteria van mensenrechteneducatie, waarbij ik ook heb gekeken naar mogelijke misvattingen. Voor het laatste aspect, heb ik antwoorden verder gecodeerd op de hoofdcategorieën van de inhoudsanalyse van het leerboek. Bij de categorie verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer heb enkel gekeken naar het expliciete verband dat de auteurs in de interviews maakten tussen deze twee. Bij de categorieën mogelijkheden en obstakels voor aanpassing, heb ik gerekend impliciete en expliciete formuleringen van o.a. inhoudelijke keuzes, financiële overwegingen, organisatorische complicaties. Bij de analyse heb ik de antwoorden van alle drie auteurs gecombineerd en als een dataset beschouwd. Sommige antwoorden zijn daardoor mogelijk tegenstrijdig. Het doel van de interviews bij deze *case study* was een idee te krijgen van de overwegingen die meespelen bij de auteurs/uitgevers wanneer zij over een leerboek of een herziende editie nadenken. Daarbij zijn tegenstrijdige overwegingen evenzeer van belang om een beeld te krijgen van het geheel.

4.3.1. Kennis van mensenrechten

Deze categorie was van belang om een antwoord te vinden op de vraag: Wat weten de auteurs van mensenrechteneducatie?

De academische achtergrond van de auteurs was politicologie, sociale wetenschappen, vakdidacticus en afgestudeerden aan de lerarenopleiding tot docent maatschappijleer. Een van de auteurs had zich in de loop van zijn carrière verdiept in verschillende soorten educaties, zoals burgerschapseducatie, vredeseducatie, wereldburgerschapseducatie en mensenrechteneducatie.

Over mensenrechteneducatie bestonden onder de auteurs verschillende inzichten:

- Bij mensenrechteneducatie gaat het voornamelijk om kennis, dat je weet dat je als mens ergens recht op hebt, en andere mensen ook.
- Mensenrechteneducatie houdt in dat leerlingen leren welke fundamentele rechten mensen hebben en dat daar verschillend over gedacht wordt.
- Mensenrechteneducatie gaat o.a. over verschillende mensenrechten, de groepen en de geschiedenis van de mensenrechten, maar ook over waardeneducatie. Om aan mensenrechteneducatie te doen heb je politieke kennis nodig. Daarom houdt dit ook in kennis over politieke strijd, belangen en waarden via de didactiek van de sociale wetenschappen.

Met betrekking tot kennis van de criteria van mensenrechteneducatie zoals beschreven onder literatuuronderzoek en inhoudsanalyse van het leerboek heb ik de volgende veronderstellingen aangetroffen:

Mensenrechten algemeen:

- De klassieke vrijheidsrechten zijn de belangrijkste mensenrechten (fundamentele mensenrechten).
- Sociale mensenrechten zijn minder belangrijk dan burger- en politieke rechten.
- De grondrechten uit de Grondwet zijn het belangrijkste.
- Mensenrechten kennen geen individuele plichten.
- Het 'mensenrechtendilemma' gaat enkel over de verhouding burger en staat, waarbij de staat enerzijds de vrijheidsrechten van burgers moet respecteren en anderzijds deze vrijheden moet inperken om orde en veiligheid te garanderen.

Beschermingsmechanismen:

- De Grondwet omvat de belangrijkste mensenrechten.
- De rechtsstaat is ontstaan als oplossing voor machtsmisbruik door de staat, als bewaker van mensenrechten.
- De rechtsstaat beschermt de fundamentele vrijheden, de mensenrechten, van de minderheden.

Specifieke mensenrechten:

- De (mensen)rechten die er voor de Nederlandse leerling toe doen zijn de vrijheidsrechten en dan vooral die in de Grondwet. Andere mensenrechten, zoals het recht op onderdak, voedsel of bescherming, bestaan misschien wel, maar zijn niet relevant voor Nederland. Ze zijn misschien wel relevant voor oorlogsomstandigheden en andere mindere omstandigheden dan het westen.

Mensenrechten in de praktijk:

- Mensenrechten zijn aan debat onderhevig zijn. Zij verwijzen naar de UVRM, maar geven daarbij aan dat het een niet-bindende verklaring is, waarover bovendien de meningen verdeeld zijn. Daarbij noemen zij de Islamitische verklaring voor de rechten van de mens.
- Burgerrechten zijn in de loop van de afgelopen 400 jaar ontstaan en zijn de fundamentele mensenrechten in relatie tot de staat.
- Er is een frictie tussen het ideaal van de mensenrechten en de praktijk. Als voorbeelden werd gerefereerd naar de VN als samenwerkingsorgaan van verschillende staten en verwezen naar de VN-mensenrechtencommissie en naar de problemen bij vredesoperaties en noodhulpprogramma's.
- Om mensenrechten in de praktijk te begrijpen moeten leerlingen politieke kennis hebben en een actoren/waarden/belangenanalyse kunnen maken.

4.3.2. Verband tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer

De auteurs zagen zeker een verband tussen mensenrechteneducatie en het vak maatschappijleer, dat als volgt kan worden omschreven:

- Het doel van het vak maatschappijleer is volgens de auteurs de leerlingen op te voeden tot burgers van een democratische rechtsstaat. Daar horen volgens hen rechten in het algemeen en mensenrechten in het bijzonder bij.
- Bij burgerschapsvorming gaat het niet zozeer om mensenrechten dan wel om grondrechten zoals die in de Grondwet staan.

- Er is één groot verschil tussen mensenrechteneducatie en maatschappijleer of burgerschapseducatie. De eerste zit heel principieel met het probleem van waardenoverdracht, je komt er moeilijk onder uit, en de tweede kan zich eerder een route van waardenverheldering en waardenopbouw permitteren.

4.3.3. Mogelijkheden voor aanpassing leerboek

De auteurs gaven een aantal opties aan hoe zij mensenrechteneducatie in hun leerboek op zouden kunnen nemen en voorwaarden die daarvoor nodig zouden zijn.

Opties:

- Aparte werkvorm: mensenrechten integreren in een werkvorm van één les.
- In teksten bepaalde verdragen bij naam noemen met de uitleg dat deze bindend zijn voor Nederland.
- Teksten of opdrachten gebruiken om mensenrechten explicieter aan de orde komen.
- Verhalen van inspirerende mensenrechtenactivisten aan bod laten komen in bronnen en opdrachten.

Voorwaarden:

- Een nieuw curriculum: wanneer een nieuw curriculum aan zou geven dat er meer of andere aandacht moet gaan naar mensenrechten, dan zullen de auteurs hun methode aanpassen.
- Wanneer burgerschapsvorming in het nieuwe curriculum een grotere plaats in het basisonderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs zou krijgen, zou er meer ruimte voor mensenrechteneducatie zijn bij het vak maatschappijleer.

4.3.4. Obstakels voor aanpassing leerboek

De auteurs gaven ook een aantal obstakels aan voor het integreren van (elementen van) mensenrechteneducatie in hun leerboek:

- Het beperkte aantal uren voor het vak maatschappijleer (60 uren) vormt een belemmering voor het voldoen aan de huidige eisen van het vak maatschappijleer. Maatschappijleer bestaat niet enkel uit kenniselementen, maar vooral uit vaardigheden. Volgens hen is het aantal uren dat voor het vak gegeven wordt erg klein om aan deze eisen te voldoen. Het is volgens hen nu qua tijd al moeilijk om van feiten naar begripsniveau te komen.
- Er moeten keuzes gemaakt worden bij de selectie van onderwerpen en didactische aanpak van het leerboek. De auteurs worden door verschillende belangenorganisaties gecontacteerd om grotere aandacht aan bepaalde onderwerpen te besteden. Zij zien mensenrechteneducatie als een van deze belangen. Er is momenteel geen verplichting mensenrechteneducatie te versterken.
- Het streven van de auteurs is om de vierde editie dunner te maken en dus zeker niet uit te breiden. Dit heeft voor een deel te maken met commerciële overwegingen. En aangezien mensenrechteneducatie nog niet in het curriculum voorkomt, zien zij geen reden het nu sterker in hun methode te laten voorkomen.
- Mensenrechten zitten impliciet voldoende in hun leerboek en zijn zij niet van plan dit explicieter te maken. De keuze voor de dilemma's, waaronder ook het 'mensenrechtendilemma', is gemaakt om te voorkomen dat het boek in veel feitjes en rijtjes komt te vervallen, zoals andere methodes.
- Didactisch is het niet effectief om leerlingen te vertellen dat mensenrechten 'moeten'. Leerlingen moeten er via hun eigen overwegingen van waarden en

belangen en die van anderen zelf achter komen, dat mensenrechten goed zijn. Mensenrechteneducatie is volgens de auteurs niet neutraal, terwijl de auteurs juist elk boodschapskarakter proberen te vermijden.

4.3.5. In het kort

De derde deelvraag was: wat zijn de mogelijkheden en obstakels voor een aanpassing van het leerboek aan de criteria van mensenrechteneducatie. Het antwoord hierop is meervoudig. Uit de inhoudsanalyse is gebleken dat mensenrechten vooral impliciet in het leerboek aan de orde komen. Dat wil zeggen dat er in het huidige leerboek wel mogelijkheden aanwezig zijn om concepten van mensenrechteneducatie te expliciteren. De auteurs gaven daarboven bij de mogelijkheden ook nog andere opties en faciliterende voorwaarden aan, zoals een nieuw curriculum met mensenrechteneducatie als leerdoel of het toevoegen van een werkvorm over mensenrechten. Tegelijkertijd heb ik echter aantal obstakels ontwaard, die te maken hebben met commerciële overwegingen, didactische keuzes, eisen van curriculum en examenprogramma's, maar mijns inziens ook met kennis van het onderwerp. Uit de analyse van de kennis van de criteria van mensenrechteneducatie zijn een aantal misvattingen of keuzes te distilleren, die direct terug te vinden zijn in de inhoud van het leerboek, zoals met name het grote belang dat aan vrijheidsrechten wordt gehecht en de afwezigheid van informatie over het bindende karakter van mensenrechten. Daarmee vormt uiteindelijk ook de beperkte kennis van de criteria van mensenrechteneducatie een obstakel voor een aanpassing van het leerboek.

5. Conclusie

Gezien het verband dat in internationale en nationale beleidsdocumenten en wetenschappelijke literatuur gelegd wordt tussen burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie, en gezien het feit dat maatschappijleer burgerschapsvorming als een van zijn hoofdfuncties heeft, verwachtte ik tijdens mijn opleiding dat leerboeken aandacht zouden besteden aan mensenrechten. Ik vond mensenrechten echter in beperkte mate terug in de leerboeken. Daarom wilde ik onderzoeken in hoeverre er ruimte is voor mensenrechteneducatie in het vak maatschappijleer en heb gekozen dit te onderzoeken aan de hand van een *case study* van een van de lesmethodes die door leraren maatschappijleer worden gebruikt op middelbare scholen: de Seneca methode Maatschappijleer havo-vwo. Het onderzoek is praktijkgericht, dat wil zeggen dat ik aan de hand van de conclusies uit deze *case study* suggesties wilde opwerpen voor leerboeken maatschappijleer in het algemeen.

5.1. Onderzoeksvraag en -antwoord

Mijn onderzoeksvraag voor deze *case study* luidde dus: **in welke mate is er ruimte voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Seneca Maatschappijleer havo-vwo?** Ik heb deze vraag beantwoord door middel van een literatuuronderzoek waarmee ik de criteria voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer heb vastgesteld, door middel van een inhoudsanalyse van het leerboek, en door middel van halfgestructureerde interviews met de auteurs van het leerboek.

Ik ben tot de conclusie gekomen dat er slechts in beperkte mate ruimte is voor mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer zoals vormgegeven in het leerboek Maatschappijleer havo-vwo van Seneca.

Het leerboek besteedt geen expliciete aandacht aan mensenrechten. Wanneer mensenrechtenconcepten voorkomen, is dit voornamelijk impliciet (in 95% van de gevallen zelfs). Belangrijke inhoudelijke concepten komen niet aan bod, zoals het normatieve karakter van mensenrechten en belangrijke mensenrechtenverdragen. Bovendien worden mensenrechten structureel als waarden voorgesteld, en niet als rechten, waardoor de indruk wordt gewekt dat mensenrechten vrijblijvend zijn. Ook worden mensenrechten als synoniem voor vrijheidsrechten gebruikt en vallen economische, sociale, culturele en voor een deel zelfs politieke rechten buiten het mensenrechtenkader. Bepaalde concepten, zoals beperkingsgronden van mensenrechten of botsende mensenrechten, komen wel impliciet aan de orde, maar omdat ze niet in het kader van mensenrechten worden geplaatst, is dit onvoldoende om te voldoen aan de criteria van mensenrechten. Sterker nog, bepaalde passages die impliciet aan mensenrechten gerelateerd zijn, worden op een manier geformuleerd, die mogelijk een foute connotatie van de concepten volgens mensenrechteneducatie geven, juist doordat de concepten nergens expliciet worden behandeld.

De ruimte die er voor mensenrechteneducatie zou kunnen zijn volgens de geselecteerde criteria van mensenrechteneducatie wordt verder verkleind door de beperkte kennis van de auteurs over mensenrechten. Ook al is het duidelijk dat mensenrechteneducatie geen doel van het leerboek is en het leerboek of de auteurs daar niet op kunnen worden afgerekend, bevestigen de interviews met de auteurs bepaalde conclusies die de inhoudsanalyse van het leerboek naar voren bracht. Hierbij vallen vooral de impliciete gelijkstelling van mensenrechten met vrijheidsrechten op en de veronderstelling dat mensenrechten van minder belang zijn dan de grondrechten in de Grondwet. Uiteindelijk geven de auteurs zelf aan dat er veel praktische overwegingen zijn die het onwaarschijnlijk maken dat mensenrechteneducatie een duidelijkere plaats in een volgende editie zullen krijgen, zoals afwezigheid van mensenrechteneducatie in het huidige curriculum, het beperkte aantal uren voor maatschappijleer, een bewuste afweging van keuzes voor de doelgroep om af te zien van teveel 'feiten en weetjes', commerciële overwegingen, en de mening dat mensenrechteneducatie tegen hun (didactische) overtuiging van waardenneutraliteit ingaat.

5.2. Vergelijking met eerder onderzoek

Deze conclusies sluiten aan bij eerdere schoolboekanalyses op het gebied van mensenrechteneducatie die concludeerden dat de meeste schoolboeken slechts impliciet aandacht besteden aan mensenrechten (Weinbrenner et al., 1998; Druba, 2006; Oomen et al., 2010; SLO, 2012). Seneca Maatschappijleer havo-vwo is daarmee dus verre van een uitzondering. Ter vergelijking, een uitgebreide schoolboekanalyse van 95 schoolboeken uit Duitsland (Druba, 2006) concludeerde ook dat het niet ongebruikelijk is dat schoolboeken niet verder komen dan de UVRM als niet juridisch bindende verklaring en geen aandacht besteden aan de daaruit voortvloeiende juridisch bindende internationale mensenrechtenverklaringen. Nog recentere verdragen, zoals het Verdrag tegen rassendiscriminatie worden vaak niet genoemd. En ook in Duitsland legt een groot deel van de schoolboeken de nadruk op waardeneducatie zonder de morele en juridische aspecten van mensenrechten met elkaar in verband te brengen. Verder verlangt ook geen van de opdrachten uit de geanalyseerde Duitse schoolboeken om bij het beoordelen van politieke verhoudingen mensenrechten als maatstaf te gebruiken (noch bij de binnenlandse, noch bij de buitenlandse politiek). Ook recente onderzoeken en schoolboekanalyses uit Nederland

stelden vast dat mensenrechten in de meeste boeken slechts impliciet voorkomen (Oomen et al., 2010; SLO, 2012).

5.3. Uitleg en interpretatie van het resultaat

Dit resultaat is mijns inziens niet vreemd. Ten eerste was mensenrechteneducatie geen doel van de auteurs bij het schrijven van de methode. Hun uitgangspunten waren het examenprogramma en burgerschapsvorming volgens de didactiek van waardeneducatie⁷. Vandaar dat mensenrechten geen belangrijke rol innemen. Ten tweede zijn de auteurs geen experts op het gebied van mensenrechten. Pingel (2010) heeft onderstreept dat auteurs van schoolboeken geen experts kunnen zijn in alle onderwerpen die zij beschrijven in een schoolboek. Dit kan ten dele de omissies op het gebied van mensenrechten verklaren en ten dele ook de onjuiste connotaties die bepaalde formuleringen kunnen oproepen wanneer deze vanuit het mensenrechtenperspectief worden bekeken. Ten derde zijn er, zoals de auteurs aangaven, niet alleen vakdidactische overwegingen bij het ontwikkelen van een boek, maar ook praktische en pragmatische overwegingen, waartegen inhoud soms het onderspit delft.

Voor schoolboekanalyses betekent dit dat academici bekend moeten zijn met de behoeften van docenten, uitgevers en auteurs. Zij moeten voorzichtig zijn dat ze hun eigen inhoudelijke expertise niet op de mensen van de praktijk opleggen door te stellen dat alles even belangrijk is en alles in zowel het curriculum als in het schoolboek moeten worden toegevoegd (Pingel, 2010). Ik zal daarmee bij mijn aanbevelingen en suggesties dan ook rekening houden.

Ik wil mijn eigen overtuiging echter niet onder stoelen of banken steken. Ik ben ervan overtuigd dat mensenrechteneducatie een plaats heeft in het vak maatschappijleer, en niet alleen wenselijk is, maar ook noodzakelijk. Burgerschapsvorming zonder bepaalde elementen van mensenrechteneducatie is incompleet. Of je de mensenrechten nu onderschrijft of niet, Nederland heeft zich verbonden aan juridisch bindende mensenrechtenverdragen en burgers kunnen hierop in Nederland (o.a. via de politiek en via de rechter), voor een deel in Europa (o.a. via het Europese Hof voor de Rechten van de Mens van de Raad van Europa en het Hof van Justitie van de EU) en zelfs voor een deel internationaal (o.a. via individuele klachtenprocedures), een beroep doen. Volgens dezelfde verdragen zijn bepaalde mensenrechten absoluut en zijn er voor andere beperkingsgronden die zelf ook aan strenge voorwaarden gebonden zijn. Dit te onderwijzen doet geen afbreuk aan waardenneutraliteit, aangezien dit juridisch klopt. Tegelijkertijd is mensenrechteneducatie niet compleet zonder politieke en maatschappelijke geletterdheid, en politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen. Wat zijn de onderliggende waarden van mensenrechten, hoezo geven verschillende landen en politieke partijen een verschillende invulling van de rechten en beperkingen, en waarom worden mensenrechten in de praktijk niet altijd gerespecteerd, beschermd of verwezenlijkt? Dit zijn voorbeelden van vragen waarbij een inleiding in de begrippen van de sociale wetenschappen van belang zijn of ten minste van pas komen. Vanuit deze sociaalwetenschappelijke invalshoek kan ook kritiek op de universaliteit mensenrechten behandeld worden.

5.4. Limitaties

Dit onderzoek heeft zich gericht op één *case study*: het leerboek voor maatschappijleer van Seneca voor havo-vwo. Dit is een beperking voor het doortrekken van de conclusies naar

---

⁷ Interviews met de auteurs op 15 en 16 september 2016.

alle leerboeken havo-vwo. Daarvoor had ik ten minste nog de overige drie veelgebruikte lesmethodes voor havo en vwo moeten onderzoeken, te weten Thema's van uitgeverij Essener, Dilemma van uitgeverij Malmberg, en Civitas van uitgeverij Garant & Spinhuis. Echter, deze *case study* geeft wel de mogelijkheid een aantal voorzichtige aanbevelingen en suggesties te doen voor auteurs van schoolboeken maatschappijleer, voor uitgevers en mogelijk ook voor afzonderlijke docenten die mensenrechten een grotere plaats in hun lessen willen toekennen.

5.5. Aanbevelingen

Om te beginnen geven de criteria van mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer een overzicht van die mensenrechtenconcepten die relevant zijn voor het vak maatschappijleer. Maatschappijleer is zeker niet als enige vak verantwoordelijk voor mensenrechteneducatie, maar de geselecteerde criteria en de korte uitleg van hun link met het examenprogramma, burgerschapsvorming en de doelstellingen van maatschappijleer zijn een handreiking aan auteurs en docenten die mensenrechteneducatie een plaats willen geven in het vak. Ik verwacht op basis van deze *case study* dat er ook in andere bestaande schoolboeken genoeg aanknopingspunten zijn om concepten van mensenrechteneducatie zonder al te veel moeite toe te voegen. Veel basisinformatie kan in een extra paragraaf vermeld worden, waarna er later in de tekst en bij bepaalde opdrachten naar terugverwezen kan worden.

Auteurs kunnen, zoals Pingel (2010) zegt, geen experts op alle gebieden zijn. Dit onderzoek heeft laten zien dat er mogelijk ook onder schoolboekauteurs van methodes maatschappijleer lacunes in kennis en misvattingen rondom mensenrechten bestaan. Daardoor kunnen de methodes, zonder mensenrechteneducatie als doelstelling te hebben, per ongeluk een vertekend beeld van mensenrechten oproepen bij de leerlingen. Het is dus belangrijk voor auteurs en uitgevers die (elementen van) mensenrechteneducatie aan hun methode willen toevoegen of die op zijn minst willen dat hun methode geen ongewenste connotaties of misverstanden over mensenrechten oproept, hun teksten door inhoudelijke experts te laten nalezen.

Als laatste vrees ik op basis van de vele obstakels die uit de interviews met de auteurs naar voren kwamen, dat mensenrechteneducatie pas een stevige plaats in het vak maatschappijleer zal innemen wanneer dit via het curriculum verplicht wordt gesteld. Hierbij is het van belang dat er leidraden worden aangereikt door de overheid over de inhoud daarvan, zoals naar voren komt uit de uitdagingen die de Onderwijsinspectie (2016), de Onderwijsraad (2012) en ook Platform Onderwijs2032 (2016) benoemen bij het uitvoeren van burgerschapsvorming in het onderwijs.

5.6. Suggesties voor verder onderzoek

Wat betreft mogelijk vervolgonderzoek zie ik een aantal opties. Het zou interessant zijn om deze analyse niet alleen uit te breiden naar de overige maatschappijleermethodes voor havo en vwo, maar ook naar de methodes voor het vmbo. Bovendien zijn sommige formuleringen vanuit het mensenrechtenperspectief ongelukkig gekozen, en kunnen een vertekend beeld geven van mensenrechten, zoals ik in de analyse heb aangegeven. Daarom ben ik naar aanleiding van dit onderzoek vooral geïnteresseerd naar de connotaties die bepaalde formuleringen – in afwezigheid van expliciete mensenrechteneducatie – bij leerlingen oproepen. En uiteindelijk zijn het natuurlijk de docenten die lesgeven met een methode, en die optreden als 'poortwachters' van beleid en curriculum. Het zou interessant

zijn te onderzoeken wat de docenten weten van de criteria van mensenrechteneducatie, hoe zij tegen mensenrechten (in eigen land) aankijken, en hoe zij daar in de praktijk mee omgaan. Margarita Jeliaskova heeft in haar promotieonderzoek (2015) aangetoond dat de opvattingen van docenten over burgerschapsonderwijs van invloed zijn op de praktijk van het vak maatschappijleer. Zij geeft echter ook aan dat een diepgravender onderzoek naar houdingen van docenten maatschappijleer ten aanzien van democratie aan de orde is. Gezien het verband tussen burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie en naar aanleiding van Jeliaskova's onderzoek en de uitkomsten van de interviews die ik met de auteurs heb gehouden, zou ik ook verder onderzoek naar de houding van docenten maatschappijleer ten aanzien van mensenrechten willen aanbevelen. Ik heb voor dit onderzoek via verschillende kanalen geprobeerd met docenten in contact te komen die de Seneca-methode gebruiken, maar had te weinig respons gekregen om dit aspect aan dit onderzoek toe te voegen.

Literatuur

- Bajaj, M. (2011). Human rights education: ideology, location, and approaches. *Human Rights Quarterly*, 33(2), 481-508.
- Bron, J. & Thijs, A. (2011). Leaving it to the schools: citizenship, diversity and human rights education in the Netherlands. *Educational Research*, 53 (2), 123-136.
- College voor de Rechten van de Mens (2015). *Advies mensenrechten op school*.
- Druba, V. (2006). *Menschenrechte in Schulbüchern: Eine produktorientierte Analyse*. Frankfurt: Peter Lang
- Flick, U. (2006). *An introduction to qualitative research*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Fritzsche, K.P. (2005). Die Macht der Menschenrechte und die Schlüsselrolle der Menschenrechtsbildung. *Der Bürger im Staat*, 55(1/2), 64-70.
- Fritzsche, K.P. (2007). What do human rights mean for citizenship education. *Journal of Social Science Education*, 6 (2), 40-49.
- Hanski, R. & Suksi, M. (2000). *An introduction to the international protection of human rights. A Textbook*. Turku/Abo: Institute for Human Rights Abo Akademi University.
- Hermanns, H. (2010). *Interviewing as an activity*. In U. Flick, E. Von Kardoff, I. Steinke (eds.). *A Companion to Qualitative Research* (pp.209-213). Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage.
- Hopf, C. (2010). *Qualitative Interviews: An Overview*. In U. Flick, E. Von Kardoff, I. Steinke (eds.). *A Companion to Qualitative Research* (pp.203-208). Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage.
- Inspectie van Onderwijs (2006) *Toezicht op burgerschap en integratie*.
- Inspectie van Onderwijs (2016). *Staat van Onderwijs 2014/2015*.
- Jeliazkova, M. (2015). *Citizenship education: Social science teachers' views in three European countries*. Enschede: University of Twente.
- Lenhart, V. (2006). *Pädagogik der Menschenrechten*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Meyer, J.W., Bromley, P. & Ramirez, F.O. (2009). Human rights in social science textbooks: cross-national analyses, 1970–2008. *Sociology of Education*, 83(2), 111-134.
- OCW (2006) *Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie*. Staatscourant 5 juli 2006, nr. 128/p.13.
- Olgers, A.A.J., Schra, E.L. & Veldman, M.C. (2014). *Seneca maatschappijleer havo-vwo*. Harderwijk: Seneca.
- Olgers, T., Van Otterdijk, R., Ruijs, G., De Kievid, J., & Meijs, L. (2014) *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Amsterdam/Den Haag: Landelijke Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, ProDemos.
- Onderwijsraad (2012). *Advies Verder met burgerschap in het onderwijs*.
- Oomen, B. (2009). *Mensen en kinderrechten in het onderwijs in Nederland: een*

- fundamentele kwestie. *VN forum*, 13-20.
- Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010) *Inspiratie voor mensenrechteneducatie. Democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM-Boekerij 50.
- Osler, A. (2016). *Human rights and schooling*. New York/London: Teachers College Press.
- Pingel, F (2010). *UNESCO guidebook on textbook research and textbook revision*. Paris/Braunschweig: Georg Eckert Institute for International Textbook Research.
- Platform Mensenrechteneducatie (2008), *Gemiste kansen?: Aandacht voor mensen- en kinderrechten in het Nederlandse onderwijs*.
- Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons Onderwijs2032. Eindadvies*.
- Raad van Europa (2010). *Recommendation CM/Rec(2010)7 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*.
- Reardon, B.A. (2002). Human rights and the global campaign for peace education. *International Review of Education* 48: 283.
- Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik (2000). *Empfehlung der Kultusministerkonferenz zur Förderung der Menschenrechtserziehung in der Schule. Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 04.12.1980 i.d.F. vom 14.12.2000*.
- Silverman, D. (2010). *Doing qualitative research. A practical handbook*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage.
- SLO Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO.
- SLO Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (2014). *Leerplan voor de toekomst van het funderend onderwijs*.
- Tibbitts, F. & Fritzsche, P. (2006). Editorial. *Journal for Social Science Education*, 5(1), 1-15.
- Tibbitts, F. & Kirchsclaeger, P.G. (2010). Perspectives of research on human rights education. *Journal of Human Rights Education* 2(1), 1-31.
- Tibbitts, F. (2002). Understanding what we do: emerging models for human rights education. *International Review of Education*, 48 (3-4), 159-171.
- Verenigde Naties (2005). *Draft plan of action for the first phase (2005-2007) of the proposed world programme for human rights education, 25 October. A/59/525*.
- Verenigde Naties (2005). *World Programme for Human Rights Education, A/RES/59/113*.
- Weinbrenner, P. & Fritzsche, K.P. (1998). *Menschenrechtserziehung. Ein Leitfaden zur Darstellung des Themas "Menschenrechte" in Schulbüchern und im Unterricht*. Bonn: Deutsche UNESCO-Kommission.

Bijlage 1 – Drie modellen van inhoudelijke eisen

Inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie in het formele onderwijs: 3 voorbeelden

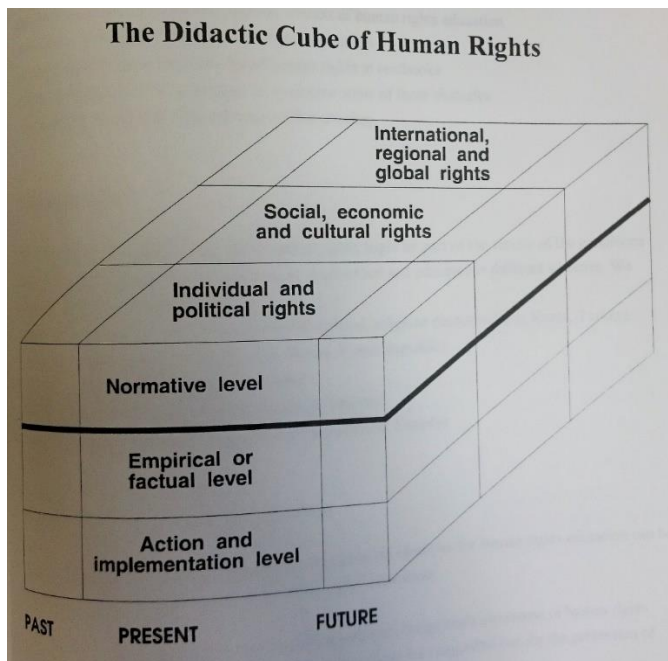
Voorbeeld 1:

De 10 categorieën voor schoolboekanalyse m.b.t. het thema mensenrechten in Europa opgesteld van het Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung:

1. De geschiedenis van mensenrechten als een proces
2. De ontwikkeling van verschillende generaties mensenrechten
3. De instrumentalisatie van mensenrechten als middel, machtsbelangen te legitimeren
4. De rechten van anderen te erkennen
5. De internationale dimensie van mensenrechtenschendingen
6. Uitleg voor de ontoereikende realisatie van mensenrechten
7. Instituties en Organisaties die mensenrechten beschermen
8. De verantwoordelijkheid van burgers om voor de realisatie van mensenrechten op te komen
9. De beeldretoriek bij mensenrechten
10. Promotie van begrip van mensenrechten

Voorbeeld 2:

De didactische kubus van Peter Weinbrenner (1998):

Voorbeeld 3:

Samenvatting van de kenniscomponent van mensenrechteneducatie zoals voorgesteld door Oomen & Vrolijk (2010):

- Dat iedereen, overal, bepaalde onvervreemdbare rechten heeft.
- Wat de belangrijkste mensenrechten zijn.
- Waarom mensenrechten geformuleerd zijn: na de Tweede Wereldoorlog en de menselijke onttering in die jaren.

- De historische en filosofische achtergrond van de mensenrechten.
- Dat mensenrechten vanuit verschillende culturen en achtergronden anders worden gezien.
- Dat mensenrechten gestoeld zijn op de idee van menselijke waardigheid, de gelijke behandeling van iedereen en het respect voor verscheidenheid.
- De kernbegrippen vrijheid, gelijkheid, menselijke waardigheid, universaliteit en het zelfbeschikkingsrecht.
- De verschillende categorieën van fundamentele rechten: het gelijkheidsbeginsel, de vrijheidsrechten; politieke rechten, sociale, economische en culturele rechten, met de belangrijkste rechten per categorie.
- De universaliteit en de ondeelbaarheid van het mensenrechtengedachtegoed, dus ook van burgerlijke en politieke en sociale, economische en culturele rechten.
- De wereldwijde ondertekening van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het bindende karakter van de daarop gebaseerde VN-Verdragen als het Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten en Economische, Sociale en Culturele Rechten, en – in Europa het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.
- Dat rechten komen met verantwoordelijkheden: voor overheden en voor individuen. Het idee van ‘dragere’ van rechten en van verantwoordelijkheden (right holders, duty bearers).
- Wat is de verantwoordelijkheid van de Nederlandse staat? Wat van het individu?.
- De verhouding tussen internationale Verdragen en de Nederlandse Grondwet; dat in de rechtspraak veel grondrechten in internationale Verdragen veel belangrijker zijn dan die in de Grondwet – met name het EVRM.
- Verbondenheid – lokale/nationale/regionale/internationale – op dit gebied.
- De globale inhoud van de Universele Verklaring en andere belangrijke mensenrechtenverdragen: het internationale mensenrechtenhandvest, het EVRM, het Handvest Grondrechten van de EU, specifieke Verdragen als het Vrouwenverdrag, het Kinderrechtenverdrag, het Verdrag tegen Rassendiscriminatie en het Gehandicaptenverdrag, Geneefse Conventies.
- De verschillende dimensies van mensenrechten: ethisch, juridisch, politiek.
- De rol van mensenrechten in het denken over ontwikkelingsvraagstukken en mensenrechten in mondiaal perspectief: de consequenties van het handelen hier voor de rechten van mensen elders.
- Dat mensenrechten in Nederland dus niet alleen gelden voor mensen met een Nederlands paspoort maar voor iedereen.
- De botsing van rechten en de weging die in de praktijk plaats moet vinden tussen fundamentele rechten. De beperkingsgronden van fundamentele rechten.
- De notie van universele jurisdictie voor de ergste mensenrechtenschendingen: genocide, misdaden tegen de menselijkheid, het Internationaal Strafhof.
- Instituten (accountability mechanisms), zowel op nationaal als op internationaal niveau.
- Het verhaal van belangrijke mensenrechtenverdedigers.

Bijlage 2 – Categorieën en concepten voor de inhoudsanalyse

Inhoudelijke eisen van mensenrechteneducatie binnen het vak maatschappijleer: categorieën en concepten

Hoofdcategorie	Subcategorie	Concept
A. Mensenrechten algemeen	Mensenrechten – uitleg	Woord/Uitleg
	Principes en onderliggende waarden	Principes van menselijke waardigheid, universaliteit en onvervreemdbaarheid Onderliggende waarden zijn vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen
	Normatieve karakter van mensenrechten (Verdragen en Verklaringen)	Mensenrechten bindend Verplichting van staten Zelfbeschikkingsrecht
		<u>Internationaal:</u> Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens Internationale verdrag inzake burger- en politieke rechten Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten Vrouwenverdrag Kinderrechtenverdrag Verdrag tegen Rassendiscriminatie Gehandicaptenverdrag Geneefse conventies Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof
		<u>Europa:</u> Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden Europees sociaal handvest Handvest van de grondrechten van de EU
B. Beschermingsmechanismen	Nationaal	Grondwet Democratische rechtsstaat Nationale mensenrechteninstituut
	Europees	Europees Hof voor de Rechten van de Mens Hof van Justitie van de EU
	Internationaal: verdragscomités met klachtenregelingen, rapporteringsverplichting, VN-instellingen (organen, fondsen, programma's en organisaties)	Verdragscomités VN-Veiligheidsraad UNICEF OHCHR UNHCHR

		ILO Internationaal Strafhof
	Ngo's	Voorbeelden: Amnesty International, Human Rights Watch, Nederlands Juristencomité, Defence for Children
C. Specifieke mensenrechten	Burger- en politieke rechten	<u>Burger- en politieke rechten</u> Recht op leven Verbod op foltering en wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing Verbod op slavernij en horigheid Recht op vrijheid en veiligheid van persoon (tegen willekeurige arrestatie of gevangenhouding en menselijke en waardige behandeling van gevangenen) Recht op eerlijk proces en rechtsbijstand Recht op privacy Recht op vrijheid van denken, geweten en godsdienst Vrijheid van meningsuiting Verbod op oorlogspropaganda en verbod op propageren van haatgevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld Recht van vreedzame vergadering Recht op vrijheid van vereniging (incl. vakbonden) Recht te trouwen en een gezin te stichten Recht op naam en nationaliteit Kiesrecht en inspraak Gelijkheid voor de wet Recht van minderheden op hun eigen cultuur
	Economische, sociale en culturele rechten	<u>Economische rechten</u> Recht op arbeid en billijke en gunstige arbeidsomstandigheden Recht op vakvereniging
		<u>Sociale rechten</u> Recht op sociale zekerheid, inclusief sociale verzekeringen Recht op bijstand Recht op een behoorlijke levensstandaard Recht op gezondheid Recht op onderwijs
		<u>Culturele rechten</u> Recht op cultureel leven, wetenschap en intellectueel eigendom

	Non-discriminatie	
	Ondeelbaarheid	
D. Mensenrechten in de praktijk	(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten – 3 generaties	Ontstaansgeschiedenis
	Kritiek op mensenrechten	Kritiek op de universaliteit Kritiek op bepaalde mensenrechten
	Dilemma's en botsende rechten	Absolute rechten Beperkingsgronden Dilemma's Botsende rechten
	Mensenrechtenschendingen	Genocide Misdrijven tegen de menselijkheid Schending van individuele rechten

Bijlage 3 – Onderzoeksinstrument voor de inhoudsanalyse - ingevuld

Onderzoeksinstrument inhoudsanalyse van het leerboek – ingevuld

T = leerstof/tekst; O = opdracht; B = tekstbron

Score 1 = concept komt impliciet in de passage voor, maar wordt niet expliciet met mensenrechten in verband gebracht

Score 1-r = concept komt impliciet in de passage voor, wordt niet expliciet met mensenrechten in verband gebracht, maar wel met rechten

Score 2 = concept komt expliciet in de passage voor en wordt expliciet met mensenrechten in verband gebracht

N. = passage is meer dan 1x gecodeerd

Categorie	Score	T/O/B	Blz.	Toelichting	N.
A. Mensenrechten algemeen					
Mensenrechten – uitleg					
Woord/Uitleg	W	O	17	In opdracht over dilemma's wordt een voorbeeld gegeven over de Schone Kleren Campagne: <i>Een leefbaar loon is een belangrijk mensenrecht uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens</i> Antwoord Docentenhandleiding: <i>kledingindustrie: waarde mensenrechten vs. belang geld (meer kleding verkopen) →</i> Eerste keer dat de term 'mensenrechten' valt. Mensenrecht als waarde, niet als recht	1
	W	T	59	In verdiepingstekst over extreme partijen in Nederland staat dat het extreme karakter van de Nederlandse Volks-Unie naar voren komt <i>in hun plannen om de mensenrechten te beperken door te kiezen voor optimale veiligheid.</i> → mensenrechten tot nu niet uitgelegd en mogelijke beperkingsgronden niet uitgelegd	
	W	T	79	<i>Mensenrechtendilemma: orde of vrijheid? en De vrijheid van het midden heeft veel te maken met mensenrechten die vrijheid voor alle groepen zoveel mogelijk garanderen en daarom heet dit het mensenrechtendilemma</i> → het mensenrechtendilemma is een van de 4 dilemma's in het boek en wordt uitgebreid besproken. Het wordt gepresenteerd als een dilemma tussen orde en vrijheid en tussen strijd en debat. Mensenrechten worden gelijkgesteld aan vrijheidsrechten, oftewel burgerrechten. Mensenrechten worden enkel door het midden van het politieke spectrum beschermd volgens deze voorstelling. Beperkte voorstelling van mensenrechten.	

	W	O	86	<i>Opdracht 3.5 Geef van onderstaande citaten aan of deze het best past bij orde of vrijheid (mensenrechten) en Het afschaffen van mensenrechten is belangrijk voor veiligheid → de citaten omvatten mensenrechten die als mening of waarde worden aangegeven, maar die in mensenrechtenverdragen zijn opgenomen, zoals vrijheid van vergadering, vrijheid van meningsuiting. Tegelijkertijd gaat het voorbij aan legitieme beperkingsgronden van bepaalde mensenrechten. Mensenrechten worden weer gelijkgesteld aan vrijheid.</i>	1
	W	B	97	<i>De mensenrechten in China worden al jaren bekritiseerd door Amnesty International. Het land voert jaarlijks de meeste doodvonnissen ter wereld uit. [...] Maar de overheid eist dat religies zich onderwerpen aan de overheid die formeel atheïstisch is. → geen expliciet verband met de afzonderlijke rechten. Tot nu toe ook geen uitleg over statenverplichting.</i>	4
	W	B	98	<i>Het wetsvoorstel tegen de NGO's bepaalt dat zij zich niet meer mogen bezig houden met mensenrechten [...] 'Wij maakten de bevolking bewust van hun rechten, dat is gevaarlijk voor de heersers'. → bron bij opdracht die niet over mensenrechten gaat.</i>	
	W	T	129	<i>VN: Verenigde Naties, een wereldwijde samenwerking tussen landen voor meer veiligheid en bescherming van de mensenrechten → mensenrechten worden niet uitgelegd</i>	2
	W	O	104	<i>In verschillende opdrachten over basiswaarden en hun tegenpolen wordt het woord mensenrechten genoemd als waarde met als tegenpool volgens de docentenhandleiding 'veiligheid'. Ook worden hier bepaalde mensenrechten voorgesteld als waarden (privacy, inspraak, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst).</i>	
	W	T	230	<i>Bij een stuk over de Rechtspraak staat dat de belangrijkste taak van een rechter is om te controleren of in een bepaalde zaak de wet goed is toegepast (rechtvaardigheid). Het gaat er daarbij ook om dat zowel de (rechts)orde als mensenrechten worden gewaarborgd. Binnen de Rechtspraak wordt er dus gestreefd naar beide waarden van het mensenrechtendilemma: zowel vrijheid (mensenrechten) als (openbare) orde → mensenrechten worden gelijkgesteld met vrijheid.</i>	

Principes en onderliggende waarden					
Principes van menselijke waardigheid, universaliteit en onvervreemdbaarheid	1	B	241	In de bron bij een opdracht over rechtsstaten gaat het over de Duitse grondwet die als eerste zin aangeeft dat de waarde van de mens onaantastbaar is. En dat die te respecteren en te beschermen de plicht is van alle staatsmacht. → dit verwoordt het principe van de menselijke waardigheid en de onvervreemdbaarheid van de mensenrechten	
Onderliggende waarden zijn vrijheid, gelijkheid en respect voor anderen	1	T	99	Vrijheid wordt genoemd als basiswaarde voor concretere waarden: vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, vrijheid van ondernemen (economische vrijheid), persvrijheid, privacy, vrijheid van vereniging, vrijheid van vergadering, individuele vrijheid, culturele vrijheid en ethische vrijheid. → hier worden verschillende mensenrechten opgesomd als waarden, dus geen expliciet verband met mensenrechten.	
	2	B	133	In een opdracht over basiswaarden worden de universele rechten besproken. De <i>'internationale dag van de rechten van de mens'</i> wordt genoemd, evenals de UVRM en haar artikelen 1, 2 en 25. → de UVRM wordt niet uitgelegd, maar de onderliggende waarden van de rechten uit artikelen 1 en 2 worden in de docentenhandleiding aangegeven als vrijheid en gelijkheid. Voor art. 25 welvaart.	1
	1-r	T	48-49	<i>Gelijkheid heeft voor linkse en centrum-linkse actoren vooral te maken met kansen en rechten om [maatschappelijk geluk] te bereiken en Het geven van (gelijke) rechten is een belangrijk middel voor links en centrum-links om gelijkheid te krijgen of te bevorderen en In sommige gevallen gaat het verder dan gelijke rechten geven [...] positieve discriminatie</i> → gelijke rechten als linkse/ socialistische ideologie	
	1-r	T	100	<i>Gelijkheid heeft te maken met gelijke behandeling, gelijke rechten en gelijke kansen. [...] Bij gelijke rechten gaat het erom dat iedereen gelijk behandeld wordt en er geen discriminatie mag zijn.</i> → geen verband met mensenrechten	
	2	O	104	In een opdracht over de basiswaarden die te maken hebben met het mensenrechtendilemma staat in de docentenhandleiding dat mensenrechten alles met vrijheden te maken hebben en maar voor een deel met gelijkheid (enkel rechtsgelijkheid) → onjuistheid: gelijkheid is juist een basiswaarde van mensenrechten. Bovendien worden hier mensenrechten weer gelijkgesteld met	

				vrijheidsrechten	
Normatieve karakter van mensenrechten (Verdragen en Verklaringen)					
Mensenrechten bindend Verplichting van staten Zelfbeschikkingsrecht	1	T	80	Bij de bespreking van het welzijnsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>Moet de overheid werknemers beschermen tegen slechte arbeidsomstandigheden</i> → dit is de plicht van de overheid volgens het economische recht op arbeid en billijke en gunstige arbeidsomstandigheden, maar wordt niet als zodanig gepresenteerd	1
	1	T	88	Bij de bespreking van de praktijk van verschillende samenlevingsdilemma's wordt Denemarken voorgesteld: <i>Denemarken heeft een rechtsstaat en daarin hebben burgers vrijheden (zoals vrijheid van meningsuiting en godsdienst) en worden ze beschermd door én tegen de overheid</i> → dit is in wezen de taak van alle staten volgens de verplichtingen van staten in mensenrechtenverdragen	
	1	O	161	In een verdiepingsopdracht gaat het over taken van de overheid en discussies daarover → link met verplichtingen volgens mensenrechtenverdragen om rechten te respecteren, te beschermen en te verwezenlijken (en de zelfbeschikking in de invulling ervan)	
	1	T	230-231	In de verdiepingstekst gaat het over strafrecht, civiel recht en bestuursrecht → geen link met de positieve verantwoordelijkheid van staten ervoor te zorgen dat mensenrechten in hun land worden gerespecteerd en beschermd. Dit gebeurt o.a. door wetgeving. En binnen die wetgeving zijn ook bepaalde mensenrechten van toepassing.	
	1	B	240	In een bron over minimumstraffen bij een opdracht over de rechtsstaat wordt gesproken over 'ernstige inbreuk op de lichamelijke integriteit van het slachtoffer' → de wetgeving is een uitvoering van de verplichting van de staat om ervoor te zorgen dat de rechten van de mens op zijn grondgebied worden gerespecteerd.	
	1-r	T	249	Bij bespreking van het soevereiniteitsdilemma m.b.t. de EU wordt uitgelegd dat <i>Nationale parlementen moeten de samenwerking tussen landen wel goedkeuren door middel van een verdrag (ratificeren), maar een nieuw parlement dat anders is samengesteld is daar ook aan gebonden en moet zich houden aan die afspraken</i> → geen referentie met mensenrechtenverdragen	

	2	T	251	In de verdiepingstekst over vormen van samenwerking staat een alinea over Verdragen: <i>Een verdrag is ook een vorm van samenwerking tussen landen, maar betreft een document met de gemaakte afspraken. Die kunnen gaan over bijv. transport, belasting of mensenrechten. [...] Dat wil echter niet zeggen dat ze niet belangrijk zijn. In Nederland geldt namelijk dat verdragen van een hogere orde zijn dan de Nederlandse wet. Anders gezegd: als iemand van de Nederlandse regering een verdrag tekent waarin op bepaalde punten ingegaan wordt tegen de wet, dan geldt dat verdrag.</i> → mensenrechten worden genoemd. (ondertekenen en ratificeren wordt verward)	
	1-r	O	251	In de docentenhandleiding bij een opdracht wordt expliciet gemaakt dat <i>de Nederlandse grondwet een (nieuw) parlement verplicht om zich aan verdragen te houden</i>	
<u>Internationale verdragen:</u> Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens	2	O	17	In opdracht over dilemma's wordt een voorbeeld gegeven over de Schone Kleren Campagne: <i>Een leefbaar loon is een belangrijk mensenrecht uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens</i> Antwoord Docentenhandleiding: <i>kledingindustrie: waarde mensenrechten vs. belang geld (meer kleding verkopen)</i> → UVRM wordt genoemd maar niet verder uitgelegd	
	1	B	133	In een opdracht over basiswaarden worden de universele rechten besproken. De <i>'internationale dag van de rechten van de mens'</i> wordt genoemd, evenals de UVRM en haar artikelen 1, 2 en 25. → de UVRM wordt niet uitgelegd.	2
	1	O	150	In een opdracht over standpunten van politieke partijen staat: <i>...gaat er in het algemeen vanuit dat mensen 'zich jegens elkander in een geest van broederschap [behoren te] gedragen (Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikel 1). [...].</i> Dit standpunt moet worden geplaatst op het ideologische links-rechts spectrum → het geeft de indruk dat mensenrechten tot een 'linkse' ideologie behoren en gaat daarmee in tegen het principe van universaliteit.	
	1	T	178	In de tekst over de multiculturele samenleving staat: <i>Wel wordt er vanuit gegaan dat alle culturen gezamenlijke waarden hebben, bijvoorbeeld de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens of een verwijzing naar de kernwaarden van de democratische rechtsstaat.</i> → Hier wordt de UVRM gelijkgesteld met waarden, niet met rechten.	

				Verder staat nergens in het leerboek staat dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens gebaseerd is op universele waarden.	
Internationale verdrag inzake burger- en politieke rechten					
Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten					
Vrouwenverdrag					
Kinderrechtenverdrag					
Verdrag tegen Rassendiscriminatie					
Gehandicaptenverdrag					
Geneefse conventies	1	B	122	In een bron bij een opdracht over basiswaarden m.b.t. een VN-missie wordt gesproken <i>vrouwen, kinderen en gewonden laten vertrekken uit conflicthaarden</i> en <i>respect tonen voor de levens van de Syrische burgers</i> . → Het gaat hier om humanitair oorlogsrecht (Geneefse Conventies), maar daar wordt nergens naar verwezen of uitgelegd.	
Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof					
<u>Europese verdragen:</u> Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden	W	T	260	In het hoofdstuk over soevereiniteit en de EU staat: <i>het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal</i> . → vrijheidsrechten (als mensenrechten) worden hier verward met de vier zogenaamde vrijheden (van verkeer) die binnen de Europese Unie zijn vastgelegd in EU-Verdragen (niet in mensenrechtenverdragen)	fout

	W	T	273	In de tekst over de EU staat: <i>In het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (2000) zijn bepalingen opgenomen over de gelijkheid van Europese burgers.</i> → het gaat hier niet over het EVRM, maar waarschijnlijk over het verdrag van Amsterdam (integratie Schengen in EU?) of het Handvest van de Grondrechten.	fout
Europees sociaal handvest					
Handvest van de grondrechten van de EU	1	T	211	De <i>Europese Grondwet</i> wordt drie maal genoemd in verband met het referendum. Het wordt verder niet uitgelegd	
B. Beschermingsmechanismen					
Nationaal					
Grondwet	1	T	31	<i>In een grondwet zijn belangrijke rechten en vrijheden van burgers in een land vastgelegd en een grondwet is de belangrijkste wet in een land</i> → dit gaat voorbij aan het belang van internationale mensenrechtenverdragen die vaak verder rijken dan de grondwet.	
	1	T	143	In de alinea <i>Welzijnsdilemma in Grondwet</i> worden grondwetsartikelen m.b.t. het recht op werk, recht op bestaanszekerheid, recht op gezondheid, recht op onderwijs → niet als mensenrechten genoemd of de link gelegd	
	1	T	167	In de alinea <i>Cultuurdilemma in Grondwet</i> worden grondwetsartikelen genoemd m.b.t. non-discriminatie, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van onderwijs (beperking) → niet als mensenrechten genoemd of de link gelegd	
	1	T	191	In de alinea <i>Machtsdilemma in Grondwet</i> worden grondwetsartikelen genoemd m.b.t. kiesrecht, vrijheid van vereniging en vrijheid van vergadering → niet als mensenrechten genoemd of de link gelegd	
	1	B	215	In een bron bij een opdracht over types democratie wordt gesproken over een grondwetswijziging die een ombudsman voor burgerrechten, gelijke toegang tot de arbeidsmarkt voor mannen en vrouwen en streektaalen als Frans cultureel erfgoed	

				garanderen.	
	1	T	226	In de alinea <i>Mensenrechtendilemma in Grondwet</i> worden grondwetsartikelen genoemd m.b.t. recht op privacy, recht op onaantastbaarheid van het lichaam, recht op vrijheid en veiligheid van persoon, het legitimiteitsbeginsel, recht op een eerlijk proces en rechtsbijstand → niet als mensenrechten genoemd of de link gelegd	
	1	O	227	In een opdracht wordt de leerlingen gevraagd <i>koppel het artikel uit de Grondwet aan de bijbehorende waarde</i> . Privacy, huisvrede, privébezit, briefgeheim, onaantastbaarheid menselijk lichaam worden aangegeven als waarden en niet als rechten.	
	1-r	O	227	In de docentenhandleiding bij de vraag <i>Welke waarde zit er achter de vaak gebruikte bijzin 'behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen' die vaak in de grondwet staat. Tip: maak gebruik van het mensenrechtendilemma. Leg uit staat Orde, omdat onder specifieke in de wet bepaalde gevallen het grondwetsartikel niet geldt. Geen recht = meer orde. Specifieke regel/wet = orde. → de formulering is ongunstig omdat het artikel wel blijft gelden, omdat het voorziet in de uitzondering. Het recht als zodanig blijft altijd bestaan en de uitzondering moet voldoen aan de principes van noodzakelijkheid, proportionaliteit en legaliteit.</i>	
	1	T	264-265	In een verdiepingstekst gaat het over verdragen van de EU die een soort Grondwet vormen voor de EU → nergens wordt een volledige beschrijving gegeven van wat een grondwet is en wat er meestal in staat. Bovendien is het verwarrend t.o.v. het Handvest van de Grondrechten dat op p.268 wordt besproken en waar Nederland een referendum over hield.	
Democratische rechtsstaat	1	T	31	<i>Als actoren er onderling niet uitkomen, kunnen ze naar een rechter die de situatie beoordeelt aan de hand van de wetten in dat land.</i> → geen link met mensenrechtenverdragen die direct bij de rechter kunnen worden ingeroepen	
	1	T	88	De Algemene wet gelijke behandeling wordt genoemd als een wet in Nederland: <i>die het verbiedt om onderscheid te maken tussen mensen op basis van "godsdiens, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, nationaliteit, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat"</i>	

	1	T	194	De trias politica, scheiding der machten wordt aangereikt als beschermingsmechanisme van vrijheden van burgers	
	1-r	T	221	<i>Wij leggen onszelf gelijke vrijheid op.</i> In het intermezzo democratie en rechtsstaat worden de grenzen van de democratie aangeduid: ook een meerderheid mag de vrijheid van anderen niet beperken. → Volgens het leerboek staan mensenrechten gelijk aan vrijheidsrechten. Er wordt dus in wezen gezegd dat de vrijheidsrechten de grenzen van de democratie zijn, niet alle andere mensenrechten.	
	1-r	T	229	Bij de beginselen van de democratische rechtsstaat wordt De Tocqueville aangehaald die stelde dat met een rechtsstaat kan worden voorkomen dat een meerderheid de minderheid kan onderdrukken. Ook wordt hier een rapport van de WRR uit 2002 aangehaald dat stelt dat de zes beginselen van een democratische rechtsstaat zijn: 1. Democratische wetten; 2. Machtenscheiding; 3. Grondrechten; 4. Onschuldpresumptie; 5. Legaliteitsbeginsel; 6. Gelijkheidsbeginsel. → hierin ligt ook al een link met mensenrechten, die niet direct gemaakt wordt. De sterkste link met mensenrechten is: <i>Om te voorkomen dat een meerderheid een minderheid zou discrimineren of onderdrukken, is het belangrijk dat er in een democratische rechtsstaat grondrechten zijn. Alle burgers in Nederland zijn dan ook beschermd door de grondrechten in de Grondwet</i> → en mensenrechten in internationale verdragen, aangezien die voor Nederland meer bescherming bieden dan de grondrechten, en direct inroepbaar zijn bij de rechter in Nederland en het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.	
	1-r	B	232	In een bron bij een opdracht over democratie staat: <i>Een andere beperking op de democratie in de zin van de meerderheidsregel is de correctie die wordt aangebracht door grondrechten.</i> → geen mensenrechten	
	1	O	232	In de docentenhandleiding bij een opdracht over de Trias Politica wordt gesteld dat een Constitutioneel Hof in strijd is met de Trias Politica, <i>want de rechterlijke macht moet niet de wetgevende macht controleren, maar de uitvoerende macht.</i> → dit gaat voorbij aan de bescherming van grondrechten tegen de macht van de meerderheid (de wetgevende macht). Er zijn veel garanties ingesteld om de Grondwet te wijzigen, als de wetgevende macht wetten afkondigt die strijdig zijn met de Grondwet, zou een onafhankelijke rechterlijke macht die moeten kunnen controleren. Dit lijkt niet in strijd	

				met de scheiding der machten.	
	1-r	B	241	In een bron bij een opdracht over de democratische rechtsstaat wordt gesproken over de mogelijkheid om wetten die het parlement maakt door het (gerechts)hof aan de grondrechten te laten toetsen. En wordt uitgelegd hoe dit de burger beschermt, omdat de staat voortdurend de grenzen van de grondwet opzoekt. → dit wordt nergens in de auteurstekst uitgelegd en zou leerlingen kunnen verwarren met wat er in de opdracht op p.232 wordt gesteld.	
Nationale mensenrechteninstituut	1	O	123	In een opdracht over proces van democratisering wordt gevraagd naar voorbeelden van een wet, instelling en institutie. De docentenhandleiding reikt als antwoord aan: wet: Leerplichtwet, instelling: onderwijsinspectie, institutie: leerplicht; wet: Wet Gelijke Behandeling, instelling: Commissie Gelijke Behandeling, institutie: non-discriminatiebeginsel. Hier worden dus verschillende beschermingsmechanismen aangehaald.	
	1	B	169	De Commissie Gelijke Behandeling (in 2012 opgegaan in het College voor de Rechten van de Mens) wordt beschreven in een bron voor een opdracht over non-discriminatie	
	1-r	B	97	In een bron bij een tekst over links of rechts wordt gesproken over een Frans nationale dienst voor gegevensbescherming, die als taak heeft te garanderen dat de privacy van computergebruikers wordt beschermd. → dit is ook een maatregel die een staat in kan stellen ter bescherming van mensenrechten van zijn burgers.	
Europees					
Europees Hof voor de Rechten van de Mens	1	B	271	In een bron bij een opdracht over de gedeeltelijke soevereiniteitsoverdracht van Nederland aan de EU dat in het hoofdstuk 9 wordt behandeld wordt een rechtszaak besproken bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens Het Europese Hof wordt omschreven als een <i>instelling van de Europese samenwerking [dat] fungeert als een Europese rechter</i> . → deze uitleg is misleidend, omdat het hoofdstuk over de EU gaat en het hier wordt gepresenteerd als onderdeel van de EU. Bovendien wordt de functie van het Hof niet uitgelegd en is er dus geen direct verband met mensenrechten	
Hof van Justitie van de EU	1	T	264-268	In de paragraaf over de ontwikkeling van de Europese instellingen wordt het Hof van Justitie van de EU niet genoemd.	
	1	B	270	In een bron en de bijbehorende opdracht gaat het over het Hof van Justitie (in de	

				tekst: (<i>Europees</i>) <i>Gerechtshof, Gerecht van het Europese Hof</i>) → geen verwijzing naar mensenrechten	
	1	T	272-277	In de paragraaf over ontwikkelingen van de basiswaarden en uitdagingen van Europese samenwerking wordt niet gesproken over het belang van mensenrechten.	
Internationaal:					
VN	1	T	21	In het boek bij uitleg over maatschappelijke problemen wordt een VN-simulatiespel geïntroduceerd voor het oplossen van het klimaatprobleem en de opwarming van de aarde. De VN worden gepresenteerd als: <i>VN staat voor Verenigde Naties en daarbij horen 192 landen van de wereld die onder andere elk jaar vergaderen over dit maatschappelijke probleem op een klimaatop.</i> → VN als politieke internationale organisatie, geen uitleg over functies VN, of reden waarom de VN zich hiermee bezighouden	1
	1	B	25	In een bron bij een opdracht over dilemma's gaat het over voedselzekerheid en internationale solidariteit met hongerenden. De VN (Secretaris Generaal en de FAO topman) worden genoemd. Bij de vraag of Ban Ki-Moon een waarde of belang belangrijker vindt, stelt de docentenhandleiding dat dit het belang respect, aanzien en status is. → Er wordt niet gesproken van de VN als een organisatie die het mensenrecht op voedsel wil beschermen.	1
	1	T	115	In een verdiepingstekst over mondialisering en globalisering gaat het over de internationale vredesbeweging en de oprichting van de Verenigde Naties. Dit enkel in het kader van vrede. Blauwhelmen worden genoemd. Ook worden de Wereldbank en het IMF genoemd. → mogelijkheid om andere VN organisaties toe te voegen en de mensenrechtenkant van de VN te benadrukken	1
	2	T	129	<i>VN: Verenigde Naties, een wereldwijde samenwerking tussen landen voor meer veiligheid en bescherming van de mensenrechten</i> → er staat niet hoe, maar wel dat bescherming van de mensenrechten een doel is.	2
	1	T	130	Bij het noemen van internationale instellingen worden enkel de Wereldbank, het IMF, de WHO, WTO en G7 genoemd, maar geen andere VN-organisatie die opkomt voor mensenrechten	

Verdragscomités					
VN-Veiligheidsraad					
UNICEF					
OHCHR					
UNHCR	1	B	133	Bij de bronverwijzing voor de tekst over de UVRM wordt de UNHCR als auteur aangegeven. → de auteurs bedoelen waarschijnlijk de OHCHR (gezien de website: ohchr.org). Echter als referentie zou de Algemene Vergadering van de VN correcter zijn.	
ILO/IPEC					
Internationaal Strafhof					
Ngo's					
Voorbeelden: Amnesty International, Human Rights Watch, Nederlands Juristencomité, Defence for Children	1	B	38	In een bron bij een opdracht over extremistische ideologieën worden de Anne Frank Stichting en de Monitor Racisme & Extremisme genoemd. → geen context van de rol van ngo's bij de bescherming van mensenrechten (impliciet).	
	1	T	64- 65	In de paragraaf over het maatschappelijk middenveld worden organisaties die mensenrechten beschermen niet genoemd. In de daaropvolgende opdrachten staan wel voorbeelden van mensenrechten-ngo's, zoals Art.1 en Amnesty.	
	1	B	97	<i>De mensenrechten in China worden al jaren bekritiseerd door Amnesty International.</i> → geen uitleg van Amnesty International als mensenrechtenorganisatie en haar rol	4
	2	B	98	<i>Het wetsvoorstel tegen de NGO's bepaalt dat zij zich niet meer mogen bezig houden met mensenrechten [...] 'Wij maakten de bevolking bewust van hun rechten, dat is gevaarlijk voor de heersers'.</i> → bron bij opdracht die niet over mensenrechten gaat, maar impliciet wordt wel duidelijk welke rol ngo's kunnen spelen voor mensenrechten.	2

	1	B	181	In een bron over de genocide in Rwanda bij een opdracht over basiswaarden en types samenleving worden <i>mensenrechtengroepen</i> en <i>mensenrechtenclubs</i> genoemd en ook <i>Amnesty International</i> , <i>Human Rights Watch</i> en internationale journalistenorganisaties die protesteerden → impliciet	
	1	B	240	In een bron van Amnesty International bij een opdracht over totalitaire staten gaat het over de doodstraf en wordt Amnesty als bron genoemd → geen expliciet verband met mensenrechten of rol van Amnesty in het beschermen van mensenrechten	
	1	B	272	In een bron bij een opdracht over basiswaarden en actoren van het maatschappelijk middenveld wordt de <i>digitale burgerrechtenbeweging Bits of Freedom</i> genoemd.	
C. Specifieke mensenrechten					
Burger- en politieke rechten					
	1	T	238	<i>Voor de drie typen rechtsstaten in het midden is het belangrijk drie soorten rechten te onderscheiden: burgerrechten [...], politieke rechten, [...] sociale rechten [...]</i> In de daaropvolgende alinea wordt gesproken over soorten rechten die burgers krijgen. → deze rechten worden dan ook niet als mensenrechten, maar als grondrechten in de Grondwet beschreven. Hun omschrijving komt niet geheel overeen met die in mensenrechtenverdragen	
Recht op leven	1	O	35	In een opdracht over compromissen sluiten, wordt gevraagd naar een compromis voor het standpunt: <i>20 jaar cel als maximumstraf vs. doodstraf als maximumstraf</i> → zonder context van het recht op leven en verbod op de doodstraf volgens mensenrechten.	
	1	T	79	Bij het bespreken van het mensenrechtendilemma wordt er gesteld dat extreem-links en extreem-rechts weinig zeggenschap voor onderdanen in het land accepteren. <i>Er is voor hen geen vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst en er zijn harde straffen, zoals de doodstraf, voor mensen die zich niet houden aan de regels.</i>	1
	1	B	97	<i>De mensenrechten in China worden al jaren bekritiseerd door Amnesty International. Het land voert jaarlijks de meeste doodvonnissen ter wereld uit.</i> → het verband met recht op leven wordt niet expliciet genoemd.	4
	1	B	235	In een bron van een opdracht gaat het over de visie van een politieke partij over de	

				doodstraf → geen link gelegd met mensenrechten.	
	1	B	240	In een bron bij een opdracht over totalitaire staten gaat het over de doodstraf → geen expliciet verband met mensenrechten	
Verbod op foltering en wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing	1	O	18	In een opdracht over dilemma's wordt een casus van verdenking van marteling beschreven, maar wordt er niet op de marteling ingegaan.	
	2	T	79	Onder het mensenrechtendilemma wordt de vraag gesteld: <i>Of mogen ze iemand die ze verdenken van terrorisme martelen om informatie te krijgen</i> → geen uitleg van dit absolute mensenrecht	1
	1	T	237	Bij de beschrijving van totalitaire staten staat: <i>Mensen kunnen zonder duidelijke reden worden opgepakt en tijdens verhoren kunnen marteltechnieken worden toegepast.</i>	1
	1	B	239	In een bron bij een opdracht over totalitaire staat wordt een voorbeeld gegeven van het afhakken van een hand bij diefstal onder de Sharia-wetgeving → geen verband met mensenrechten	
Verbod op slavernij en horigheid	1	T	33	<i>Mensen in strafkampen tijdens de Sovjet-Unie</i> wordt beschreven als <i>grote menselijke ellende</i> , zonder verwijzing naar mensenrechten	
	1	T	128	Bij het beschrijven van het Grote Proces van gelijkheid wordt gesproken over de afschaffing van slavernij → geen link met dit absolute recht	
Recht op vrijheid en veiligheid van persoon (tegen willekeurige arrestatie of gevangenhouding en menselijke en waardige behandeling van gevangenen)	1	T	79	Bij de behandeling van het mensenrechtsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>En mag de regering gebruik maken van tanks om demonstraties onmogelijk te maken?</i> → geen verband met mensenrecht vrijheid en veiligheid van persoon	1

	1	T	237	Bij de beschrijving van totalitaire staten staat: <i>Mensen kunnen zonder duidelijke reden worden opgepakt en tijdens verhoren kunnen marteltechnieken worden toegepast.</i>	2
Recht op eerlijk proces en rechtsbijstand					
Recht op privacy					
Recht op vrijheid van denken, geweten en godsdienst	1	O	18	In een opdracht over dilemma's wordt de <i>godsdienstvrijheid van moslims</i> genoemd. In het antwoord volgens de docentenhandleiding wordt godsdienstvrijheid voorgesteld als waarde, niet als mensenrecht	
	1	T	79	Bij het bespreken van het mensenrechtendilemma wordt er gesteld dat extreem-links en extreem-rechts weinig zeggenschap voor onderdanen in het land accepteren. <i>Er is voor hen geen vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst en er zijn harde straffen, zoals de doodstraf, voor mensen die zich niet houden aan de regels.</i>	2
	1	T	83	Als onderdeel van het cultuurdilemma wordt de vraag gesteld: <i>Mogen christelijke scholen homoseksuele leraren ontslaan?</i> → geen link met vrijheid van godsdienst en non-discriminatie	
	1	B	97	<i>De mensenrechten in China worden al jaren bekritiseerd door Amnesty International. Maar de overheid eist dat religies zich onderwerpen aan de overheid die formeel atheïstisch is.</i> → het verband met recht op vrijheid van godsdienst wordt niet expliciet genoemd	4
	1-r	B	185	In de bron bij een opdracht over soorten samenlevingen en grondwetsartikelen staat: <i>Voor [Wilders] mag er alleen godsdienstvrijheid zijn voor sommige godsdiensten. Dat is dus geen godsdienstvrijheid.</i>	
Vrijheid van meningsuiting	1	O	15	In een opdracht over waarden gaat het over het Wilders-proces en de grens van de waarde vrijheid van meningsuiting.	
	1-r	B	55	In een bron bij een opdracht over ideologieën staat <i>radicale uitspraken over interpretatie van religie of van politieke ideologieën vallen onder de vrijheid van meningsuiting en daar ligt de grens. Ook een radicaal heeft ruimte nodig om te strijden voor zijn idealen, maar binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat</i>	

	1	O	56	In de docentenhandleiding wordt in het antwoord op een vraag over ideologieën de vrijheid van meningsuiting en de rechtsstaat als volgt op het links-rechts spectrum geplaatst: <i>Centrum-linkse of centrum-rechtse ideologie, vanwege zijn verdediging van vrijheid van meningsuiting én tegelijkertijd van de rechtsstaat</i> → dit gaat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting	
	1	O	62	In een opdracht waarbij standpunten aan politieke partijen moeten worden toegewezen staat: <i>Een Oostenrijkse politieke activist heeft een boete gekregen vanwege minachtende uitspraken over de profeet Mohammed in Oostenrijk. Een Nederlandse politieke partij vond dit krankzinnig.</i> → dit gaat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting	
	1	T	79	Bij het bespreken van het mensenrechtendilemma wordt er gesteld dat extreem-links en extreem-rechts weinig zeggenschap voor onderdanen in het land accepteren. <i>Er is voor hen geen vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst en er zijn harde straffen, zoals de doodstraf, voor mensen die zich niet houden aan de regels.</i>	3
Verbod op oorlogspropaganda en verbod op propageren van haatgevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld					
Recht van vreedzame vergadering	1	T	79	Bij de behandeling van het mensenrechtsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>En mag de regering gebruik maken van tanks om demonstraties onmogelijk te maken?</i> → geen verband met mensenrecht op vreedzame vergadering (incl. demonstraties)	2
	1	O	193	In een opdracht wordt in de docentenhandleiding art. 8 Grondwet gekoppeld aan de waarde vrijheid van vereniging	
Recht op vrijheid van vereniging (incl. vakbonden)	1	T	56-64	De paragraaf gaat over politieke partijen → zonder verband met vrijheid van vereniging en vergadering.	
	1	T	64-	De paragraaf gaat over het maatschappelijk middenveld → zonder verband met	

			67	vrijheid van vereniging en vergadering	
	1	T	80	Bij de uitleg van het mensenrechtendilemma staat dat actoren uit het midden voor debat en vrijheid zijn: <i>Dat betekent dat er vrijheid van meningsuiting is en mensen politieke rechten hebben, zoals kiesrecht en het recht om een politieke partij op te richten.</i> → dit gaat eigenlijk meer over de praktijk van mensenrechten	1
	1	T	83	Als onderdeel van het cultuurdilemma wordt de vraag gesteld: <i>Mogen pedofielen een vereniging oprichten?</i> → geen link met vrijheid van vereniging (of beperkingsgronden)	1
	1	O	193	In een opdracht wordt in de docentenhandleiding art. 9 Grondwet gekoppeld aan de waarde vrijheid van vergadering	
Recht te trouwen en een gezin te stichten	1	B	64	In een bron bij een opdracht over een actoren/belangen/waarden-analyse gaat het over het homohuwelijk en weigerambtenaren. De docentenhandleiding refereert enkel aan de waarden gelijkheid en godsdienstvrijheid → er wordt geen verband gelegd met mensenrechten, te weten het recht om te huwen, wel met discriminatie en godsdienstvrijheid.	1
	1	B	67	In een bron bij een opdracht over dilemma's gaat het over voorlichting over homoseksualiteit. In de docentenhandleiding staat dat het COC vindt <i>dat gelijkheid van soorten huwelijken een grondrecht is.</i> → het wordt niet expliciet als mensenrecht geformuleerd.	
Recht op naam en nationaliteit	1	O	52	Bij een opdracht citaten te koppelen aan een persoon staat een citaat van Geert Wilders die stelt dat hij onder bepaalde voorwaarden de nationaliteit van Nederlandse staatsburgers wil ontnemen → geen verwijzing naar het mensenrecht op nationaliteit	
Kiesrecht en inspraak	1	B	63	In een bron bij een opdracht over waarden, gaat het over het standpunt van D66 om kiesrecht te verlagen van 18 naar 16.	1
	1	T	78	De waarde inspraak wordt gedefinieerd als <i>iedereen moet meebeslissen.</i> → niet als mensenrecht om deel te nemen aan de behandeling van openbare aangelegenheden	
	1	T	78	<i>Kiesrecht</i> wordt omschreven als een waarde waarmee actoren in het centrum kiezen om recht te doen aan beide kanten van het machtsdilemma (inspraak en daadkracht) → er wordt niet gesproken van het mensenrechten tot inspraak en kiesrecht als een vorm daarvan.	1

	1	T	79	Vormen van inspraak zoals referendum, stemmen vanaf 16 jaar, de rol van de koning in de regering, worden genoemd	
	1	O	85	Inspraak wordt in de docentenhandleiding gekoppeld aan de linke waarde gelijkheid en gedefinieerd als dat zoveel mogelijk mensen (gelijk) mogen meebeslissen. Dat iedereen evenveel macht heeft. → dit komt niet geheel overeen met de uitleg van inspraak in mensenrechten – voor een deel inspraak als politiek recht bij openbare aangelegenheden, maar ook inspraak in zaken die het individu direct aangaan.	
	1	O	85	Kiesrecht wordt in de docentenhandleiding bij een opdracht uitgelegd als een middenkeuze tussen inspraak en daadkracht → niet als mensenrecht	
	1	O	85	In een opdracht moeten leerlingen van citaten aangeven of deze het beste passen bij inspraak, kiesrecht of daadkracht. Veel voorbeelden gaan over verschillende vormen van inspraak → geen verband gelegd met mensenrechten	
	1	T	189	In de inleiding tot het machtsdilemma (inspraak vs. daadkracht met kiesrecht ertussenin) staat dat parlementaire democratie een sociale uitvinding is die past bij de waarde kiesrecht bij het machtsdilemma. → kiesrecht wordt niet uitgelegd en wordt gepresenteerd als waarde, niet als mensenrecht. Hier ligt ook een link naar de ontwikkeling van bepaalde mensenrechten, bij de vraag of de formulering van kiesrecht in de mensenrechtenverdragen niet na de invoering van de parlementaire democratie in (Westerse) landen was.	
	1	T	191	<i>In artikel 4 [van de Grondwet] komt duidelijk de waarde kiesrecht naar voren en daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen actief kiesrecht (“het recht te verkiezen”) en passief kiesrecht (“te worden verkozen”).</i>	
	1	O	193	In een opdracht moeten leerlingen het verschil tussen actief en passief kiesrecht uitleggen → niet als mensenrechten	
	1	O	209	Verschiedende vormen van inspraak worden behandeld in de vorm van standpunten van politieke partijen.	
	1	B	218-219	In verschillende bronnen bij een opdracht worden verschillende meningen naar voren gebracht om de kloof tussen burger en politiek te dichten. Dit gaat over kiesrecht en inspraak.	

	1	T	233	In een stuk tekst over politieke partijen en het mensenrechtendilemma wordt de SP aangehaald met meer inspraak van werknemers in bedrijven → dit gaat dus om een andere vorm van inspraak.	
Gelijkheid voor de wet	1	T	231	In de verdiepingstekst over de rechtspraak wordt gesproken over <i>rechtsgelijkheid: gelijke wetten gelden voor alle inwoners van een land</i>	
Recht van minderheden op hun eigen cultuur	1	T	68-69	Deze paragraaf gaat over verschillende cultuurgroepen en hun kenmerken. → geen link met recht van minderheden op hun eigen cultuur	
Economische, sociale en culturele rechten					
	1	O	145	In een opdracht moeten verschillende onderwerpen uit het nieuws gekoppeld worden aan artikelen uit de Grondwet. → hierbij komen verschillende economische en sociale mensenrechten aan de orde met concrete situaties van hun toepasbaarheid, zonder de link met mensenrechten te leggen.	
	1-r	T	238	<i>Voor de drie typen rechtsstaten in het midden is het belangrijk drie soorten rechten te onderscheiden: burgerrechten [...], politieke rechten, [...] sociale rechten [...]</i> In de daaropvolgende alinea wordt gesproken over soorten rechten die burgers krijgen. → deze rechten worden dan ook niet als mensenrechten, maar als grondrechten in de Grondwet beschreven.	
	1-r	O	150	In een opdracht over standpunten van politieke partijen staat: <i>Iedere wereldburger heeft recht op werk, goed en beschikbaar voedsel, een volwaardig inkomen, huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg en voldoende tijd om in vrijheid het eigen leven vorm te kunnen geven</i> en andere vormen van recht op gezondheidszorg, onderwijs, recht op arbeid etc. → deze worden niet expliciet als mensenrechten gepositioneerd	
<u>Economische rechten</u>					
Recht op arbeid en billijke en gunstige arbeidsomstandigheden	2	O	17	In opdracht over dilemma's wordt een voorbeeld gegeven over de Schone Kleren Campagne: <i>Een leefbaar loon is een belangrijk mensenrechten uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens</i> Antwoord Docentenhandleiding: <i>kledingindustrie: waarde mensenrechten vs. belang geld (meer kleding verkopen) → Leefbaar loon wordt expliciet geformuleerd als mensenrecht.</i>	2

	1	T	80	Bij de bespreking van het welzijnsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>Moet de overheid werknemers beschermen tegen slechte arbeidsomstandigheden</i> → dit is de plicht van de overheid volgens het economische recht op arbeid en billijke en gunstige arbeidsomstandigheden, maar wordt niet als zodanig gepresenteerd	2
	1	T	82	Bij het welzijnsdilemma gaat het over het rookverbod in de horeca om werknemers te beschermen <i>de overheid vond dat werknemers in de horeca beschermd moesten worden tegen rokende klanten</i> → recht op gezondheid en billijke arbeidsomstandigheden wordt niet expliciet gemaakt	1
Recht op vakvereniging	1	O	65	In een opdracht wordt aan leerlingen gevraagd uit te zoeken wat een vakbond is. De docentenhandleiding wordt een vakbond gedefinieerd als <i>een organisatie die opkomt voor de belangen van mensen in loondienst en een zelforganisatie van burgers gericht op een maatschappelijk probleem, namelijk de sociale-economische positie van arbeiders</i> → geen link met recht op vakvereniging en geen expliciet benoemen van de rol die vakbonden kunnen spelen bij het verdedigen van (economische en sociale) mensenrechten	
	1	B	67	In een bron bij een opdracht over vakbonden gaat het over de verschillende belangen van werknemers m.b.t. loon, werktijden en werkomstandigheden → enkel belangen genoemd, geen link met mensenrechten	
	1	T	152	Bij internationale vergelijkingen van verschillende soorten verzorgingsstaten wordt bij het Rijnlandse model uitgelegd dat er <i>een belangrijke rol weggelegd [is] voor vakbonden van werkgevers en werknemers</i>	
<u>Sociale rechten</u>					
Recht op sociale zekerheid, inclusief sociale verzekeringen					
Recht op bijstand					
Recht op een behoorlijke levensstandaard	1	B	25	In een bron bij een opdracht over dilemma's gaat het over voedselzekerheid en internationale solidariteit met hongerenden. De VN (Secretaris Generaal en de FAO topman) worden genoemd. Bij de vraag of Ban Ki-Moon een waarde of belang	2

				belangrijker vindt, stelt de docentenhandleiding dat dit het belang respect, aanzien en status is. → Er wordt niet gesproken van de VN als een organisatie die het mensenrecht op voedsel wil beschermen.	
	1	T	81	Bij de bespreking van het welzijnsdilemma wordt <i>bestaanszekerheid</i> genoemd als waarde, en gedefinieerd als mensen moeten voldoende middelen hebben om basisbehoeften te kunnen bevredigen	
	1	O	85	In de docentenhandleiding bij een opdracht wordt bestaanszekerheid genoemd als waarde bij de linkse waarde gelijkheid	
	1	O	86	In de docentenhandleiding bij een opdracht over de waarde bestaanszekerheid staat: <i>Het geloof in gelijkheid heeft als gevolg dat linkse actoren ook vinden dat iedereen evenveel recht op een bestaan heeft en dat welzijn gelijk verdeeld wordt (bestaansz.).</i> → De vraag is of bestaanszekerheid betekent gelijke verdeling van welzijn betekent en of bestaanszekerheid juist gedefinieerd is	
	1	T	101	Bij de bespreking van de basiswaarde welvaart wordt gesteld dat welvaart een bestaansminimum is van eten, drinken, kleding en een dak boven je hoofd → dit lijkt een definitie van behoorlijke levensstandaard zonder dit zo te benoemen	
	1	T	146-147	Bij het welzijnsdilemma wordt <i>bestaanszekerheid</i> behandeld als waarde bij het bespreken hoe verschillende politieke partijen (rechts/links) hiernaar kijken. → Er wordt niet gerefereerd aan mensenrechten, maar het voorbeeld van SP en VVD (en PVV) kan wel aantonen dat geen van deze partijen het recht in vraag stelt, enkel over de inhoud en de financiering ervan wordt van mening verschild.	
	1	B	149	In een bron bij een opdracht over standpunten van politieke partijen gaat het over een discussie wat eerste, noodzakelijke levensbehoeften zijn en of een tv daarbij hoort. → Het wordt niet als recht genoemd, maar gaat over de invulling van het recht op bestaanszekerheid en bijstand.	
	1	O	150	In een opdracht over standpunten van politieke partijen wordt het begrip ‘fatsoenlijk bestaan’ genoemd → niet expliciet als mensenrecht	
	1	T	151	Bij de internationale vergelijking van het welzijnsdilemma wordt gerefereerd aan bestaanszekerheid in planeconomieën en in Scandinavische landen. Bestaanszekerheid	

				wordt geplaatst op het extreem-linkse en linkse spectrum van politieke ideologieën	
Recht op gezondheid	1	O	23	In een opdracht over maatschappelijke problemen gaat het over te dik zijn wat slecht voor de gezondheid is. → geen expliciete link met recht op gezondheid	
	1	O	24	In opdracht over maatschappelijke problemen wordt gesproken over de gezondheid van de (arme) bevolking en het al dan niet verbieden van snackbars in arme wijken en in de buurt van scholen. → Er wordt geen expliciet verband gelegd met het recht op gezondheid.	
	1	T	82	Bij het welzijnsdilemma gaat het over het rookverbod in de horeca om werknemers te beschermen → recht op gezondheid en billijke arbeidsomstandigheden wordt niet expliciet gemaakt	2
	1	B	97	In een bron bij een opdracht over dilemma's gaat het over een wet in Frankrijk waarbij cantines gezonder voedsel moeten presenteren op school → er wordt geen link gelegd met recht op gezondheid, maar die kan wel gemaakt worden (vooral voor kinderen)	
	1-r	O	149	In een bron bij een opdracht gaat het over de basisziektekostenverzekering. In de opdracht moet deze gekoppeld worden aan een artikel uit de Grondwet: art. 22 recht op gezondheidszorg.	
Recht op onderwijs	1	T	68	Leerplicht wordt bij de bespreking van cultuurgroepen uitgelegd als een culturele 'institutie' in Nederland → niet als mensenrecht	
	1-r	B	202	In een bron over een opdracht over dilemma's gaat het over een rechtszaak over het <i>recht op onderwijs</i> van illegale leerlingen. → dit recht wordt bij naam genoemd, maar niet gepresenteerd als mensenrecht.	
<u>Culturele rechten</u>	1	T	82-83	Bij de bespreking van het cultuurdilemma worden verschillende manieren besproken hoe een samenleving om kan gaan met verschillende culturen in een land. → Er wordt niet gerefereerd aan culturele rechten.	
	1	O	87	In een opdracht over diversiteit, pluriformiteit en eenheid, staan een aantal citaten die aan deze moeten worden toegewezen. Deze citaten hebben voornamelijk te maken met culturele rechten en non-discriminatie, zonder een verband te leggen met	

				mensenrechten. Voorbeelden: <i>De westerse cultuur is superieur aan alle andere culturen. Discriminatie met alle gevolgen die daarbij horen, is goed voor een samenleving</i> → in de voorgaande tekst staat niets over culturele rechten. Dit soort politieke en ideologische statements worden niet geplaatst in een context van mensenrechten.	
Recht op cultureel leven, wetenschap en intellectueel eigendom					
Non-discriminatie					
	1	O	44	In een opdracht waarin citaten in volgorde van links naar rechts moeten worden gezet staat: <i>Homo's, hetero's, moslims, niet-gelovigen moeten allemaal evenveel rechten hebben</i> → Aangezien non-discriminatie een van de onderliggende principes van alle mensenrechten is, worden hier mensenrechten impliciet weer als ideologie gepresenteerd, en wel volgens de docentenhandleiding als links.	
	1-r	B	72	In een bron bij een opdracht over verschillende cultuurgroepen staat een mening van Cohen <i>In de Grondwet staat dat mensen gelijk behandeld moeten en homoseksuele paren kunnen nu nog niet trouwen, dus is er nog geen gelijkheid</i>	
	1-r	T	100	<i>Gelijkheid heeft te maken met gelijke behandeling, gelijke rechten en gelijke kansen. [...] Bij gelijke rechten gaat het erom dat iedereen gelijk behandeld wordt en er geen discriminatie mag zijn.</i> → geen verband met mensenrechten. Gepresenteerd in een hoofdstuk waar gelijkheid als waarde tegenover ongelijkheid wordt voorgesteld.	2
	1	T	157	In een alinea over het welzijnsdilemma gaat het over een WRR rapport over dat stelt: <i>Allochtonen ervaren een soort glazen plafond als het gaat om scholing, huisvestingen werk...</i> → vorm van ongelijke behandeling en discriminatie op het gebied economische en sociale rechten.	
Ondeelbaarheid					
	1	T	144	Het WRR rapport van 2006 over de Nederlandse verzorgingsstaat wordt genoemd en de vier functies verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. → Voornamelijk de eerste drie, maar in wezen alle vier zijn gerelateerd aan het principe van	

				ondeelbaarheid van mensenrechten. Dit wordt echter niet expliciet gemeld.	
	1-r	T	191	M.b.t. het machtsdilemma in Grondwet wordt uitgelegd dat verschillende grondrechten uit de Grondwet te maken hebben met verkiezingen: grondrechten art.4 (actief en passief kiesrecht), art.8 (vrijheid van vereniging), art.9 (vrijheid van vergadering en betoging) en art. 7 vrijheid van meningsuiting. → Er wordt niet expliciet over ondeelbaarheid van mensenrechten gesproken, maar dit is wel een voorbeeld.	
	1-r	O	239	In een opdracht wordt gevraagd waarom sociale rechten aan de ene kant de vrijheid vergroten, maar de orde toeneemt (en de vrijheid weer af). De docentenhandleiding geeft als antwoord: Omdat het burgers de middelen geeft om hun rechten uit te oefenen (bijv. d.m.v. minder armoede), maar tegelijk hoge belastingen nodig heeft (minder vrijheid van privé-bezit). Simpel: wel meer positieve vrijheid, maar minder negatieve vrijheid. → Het antwoord gaat in wezen over de ondeelbaarheid van de verschillende rechten.	
D. Mensenrechten in de praktijk					
(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten – 3 generaties					
Ontstaansgeschiedenis	1	T	20	In een alinea over de plaats- en tijdsgebondenheid van maatschappelijke problemen staat <i>Honderd jaar geleden dacht men na over de vraag of vrouwen ook mochten stemmen en nu is er bijna niemand die dat wil afschaffen.</i> → geen expliciet verband met mensenrechten, maar we gerelateerd aan de ontwikkeling ervan.	
	1	B	26-28	In drie opdrachten en de daarbij behorende bronnen gaat het over klimaatverandering als maatschappelijk probleem. → link met nieuwe collectieve rechten zoals het recht op een goed milieu, en het solidariteitsrecht op ontwikkeling	
	1	O	71	In een opdracht over actoren staat: <i>Onder andere dankzij de Dolle Mina's is het nu in Nederland verboden om vrouwen minder rechten te geven dan mannen</i> → Voorbeeld voor de ontwikkeling van vrouwenrechten in Nederland. Formulering niet in lijn met mensenrechtentaal: 'rechten geven' i.p.v. ongelijk te behandelen.	
	1	T	78	<i>Kiesrecht</i> wordt omschreven als een waarde waarmee actoren in het centrum kiezen om recht te doen aan beide kanten van het machtsdilemma (inspraak en daadkracht)	2

				→ dit is in wezen een beschrijving van de ontwikkeling van het kiesrecht als oplossing van een dilemma	
	1	B	106	De bron bij een opdracht over basiswaarden gaat over de klimaatop in Rio. Er worden onderwerpen aangesneden die te maken hebben met mensenrechten en ook collectieve rechten aankaarten: <i>honger, schaarste aan grondstoffen en verdeling van welvaart</i> .	
	1	T	107-117	In de paragraaf 4.1 over ontwikkelingen in de westerse samenleving wordt impliciet de geschiedenis van bepaalde rechten beschreven, zoals de vrijheid van godsdienst → er wordt nergens direct verwezen naar mensenrechten, of een verband gelegd met de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten	
	1	B	125	In een bron voor een opdracht over maatschappelijke veranderingen worden leerplicht en kiesrecht genoemd	
	1	T	126-131	Paragraaf 4.2 gaat over de Grote Processen – ontwikkelingen op het gebied van vrijheid, gelijkheid (mannen,vrouwen, ras, seksuele geaardheid), welvaart en cohesie. Daarin worden bepaalde mensenrechten aangestipt maar niet als zodanig weergegeven.	
	1	O	132	In een opdracht wordt gevraagd uit te leggen dat de Tweede Wereldoorlog een belangrijk keerpunt is voor de wereldgeschiedenis. In de docentenhandleiding (en gebaseerd op de voorgaande tekst) wordt enkel gerefereerd aan economische samenwerking binnen de EGKS → cruciaal voor de codificatie van mensenrechten	
	2	O	133	In een bron voor een opdracht over basiswaarden worden de universele rechten besproken. De <i>‘internationale dag van de rechten van de mens’</i> wordt genoemd, evenals de UVRM en haar artikelen 1, 2 en 25. In de opdracht wordt gevraagd een verband te leggen met de teksten uit de drie Grote Processen die UVRM hebben geïnspireerd. → verband met de ontstaansgeschiedenis van mensenrechten	
	1	T	140-144	Paragraaf 5.1 gaat over de geschiedenis van de ontwikkelingen van het welzijnsdilemma, en voor Nederland over de ontwikkelingen tot de verzorgingsstaat. → Sommige sociaal-economische rechten, zoals vereniging van arbeiders, van politieke partijen, verbod op kinderarbeid (Kinderwetje van Van Houten) en sociale wetgeving	

				worden genoemd, maar niet gerelateerd aan mensenrechten.	
	1	T	148	In de verdiepingstekst gaat het over <i>internationale solidariteit</i> en <i>ontwikkelingshulp</i> → verband met ontwikkeling van collectieve rechten	
	1	T	164-167	Paragraaf 6.1 gaat over de geschiedenis van de ontwikkelingen van het cultuurdilemma in Nederland. Daarin komen onderwerpen aan de orde die met culturele rechten te maken hebben. Het gaat over gezinshereniging, godsdienstvrijheid, discriminatie en of mensen op hun eigen manier vorm mogen geven aan cultuur, religie en taal.	
	1	T	190-191	Paragraaf 7.1 gaat over de geschiedenis van de ontwikkelingen van het machtsdilemma in Nederland. Hierin worden de Franse Revolutie en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 aangehaald. → mensenrechten worden hier niet expliciet aan verbonden, maar deze beide gebeurtenissen zijn ook cruciaal voor de ontwikkeling van de mensenrechten internationaal.	
	1	T	192	In een schema van de ontwikkelingen van de parlementaire democratie tot 1918 wordt 'verklaring van rechten van mens en burger' genoemd → er wordt niet gepreciseerd om welke verklaring het gaat	
	1	T	224	Paragraaf 8.1 gaat over ontwikkelingen van het mensenrechtendilemma in Nederland en daar komt onder andere codificatie aan de orde → in dit verlengde ligt de internationale codificatie van mensenrechten.	
Kritiek op mensenrechten					
	2	O	133	In een bron voor een opdracht over basiswaarden worden de universele rechten besproken. De ' <i>internationale dag van de rechten van de mens</i> ' wordt genoemd, evenals de UVRM en haar artikelen 1, 2 en 25. In de opdracht wordt gevraagd minimaal twee kritiekpunten op de UVRM te leveren. In de docentenhandleiding staat als antwoord: (eigen antwoord leerling) Eventueel gebruik makend van http://nl.wikipedia.org/wiki/UVRM#Kritiek_en_aanvullingen Bekende kritiekpunten zijn: 1) de UVRM is cultureel bepaald, is een Westerse voorstelling van mensenrechten. Zo is o.a. een islamitische versie van de UVRM ontwikkeld. Ook is er kritiek van het cultuurrelativisme die stelt dat alle culturen gelijk zijn en dus ook culturen die bijv. dwang en ongelijkheid belangrijk vinden; 2) er horen ook plichten in te staan; 3) het is te beperkt, er horen meer rechten in te staan. → dit zijn voorbeelden van bestaande	

				kritiekpunten op mensenrechten.	
Kritiek op de universaliteit	1	T	68	<i>Bij de Nederlandse cultuur hoort de waarde gelijkheid en een norm daarbij is 'mannen en vrouwen moeten op dezelfde manier behandeld worden' → dit impliceert dat niet iedereen (iedere cultuur) het daarmee eens is.</i>	
Kritiek op bepaalde mensenrechten	1	O	104	In een opdracht staan citaten waar leerlingen een basiswaarde of tegenpool bij moeten formuleren. Deze citaten gaan impliciet over mensenrechtenschendingen en verschillende meningen over de invulling van bepaalde rechten. Bijvoorbeeld: <i>Mensen mogen beperkt worden in wat ze willen zeggen</i> of <i>In sommige landen is homoseksualiteit verboden</i> . Of <i>De overheid moet iedereen dezelfde kansen op onderwijs geven, anders hebben rijken voordeel ten opzichte van armen</i> . → er wordt hier geen expliciet verband gelegd met mensenrechten, hun beperkingsgronden of het zelfbeschikkingsrecht van een staat om eigen invulling te geven aan de uitvoering van de mensenrechten.	
	1	T	69	<i>In Nederland is gelijkheid een belangrijke waarde en daarom past het bij de dominante cultuur in Nederland dat homoseksuelen mogen trouwen. Er zijn echter ook landen waar dat niet geldt en het homohuwelijk niet bestaat</i> . → impliciet ondermijnt dit de universaliteit van het gelijke recht om te huwen en een gezin te stichten	
Dilemma's en botsende rechten					
Absolute rechten	1	T	79	Onder het mensenrechtendilemma wordt de vraag gesteld: <i>Of mogen ze iemand die ze verdenken van terrorisme martelen om informatie te krijgen</i> → geen uitleg van dit absolute mensenrecht	1
Beperkingsgronden	1-r	T	59	In verdiepingstekst over extreme partijen in Nederland staat dat het extreme karakter van de Nederlandse Volks-Unie naar voren komt <i>in hun plannen om de mensenrechten te beperken door te kiezen voor optimale veiligheid</i> . → mensenrechten tot nu niet uitgelegd en mogelijke beperkingsgronden niet uitgelegd	2
	1-r	T	79	Bij de behandeling van het mensenrechtsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>En mag de regering gebruik maken van tanks om demonstraties onmogelijk te maken?</i> → dit heeft te maken met mogelijke beperkingsgronden	3
	1	T	79	Bij de behandeling van het mensenrechtendilemma wordt de vraag gesteld: <i>mag de regering maar zo al jouw twitterberichten lezen?</i> → zonder link met recht op privacy of	

				beperkingsgronden daarvan	
	1-r	T	80	Bij het mensenrechtendilemma wordt geschreven: <i>In bijzondere situaties kiest de Nederlandse overheid voor meer orde, bijv. als het gaat om de strijd tegen terrorisme. Dan worden sommige rechten van mensen tijdelijk ingeperkt om zo meer veiligheid en orde te krijgen in de samenleving. Omdat voor meer veiligheid orde gecreëerd moeten worden, gaat dat vaak ten kost van de privacy (een vorm van vrijheid) → duidelijk verband met beperkingsgronden en hier correct geformuleerd.</i>	
	1	O	86	<i>Opdracht 3.5 Geef van onderstaande citaten aan of deze het best past bij orde of vrijheid (mensenrechten) → de citaten omvatten mensenrechten die als mening of waarde worden aangegeven, maar die in mensenrechtenverdragen zijn opgenomen, zoals vrijheid van vergadering, vrijheid van meningsuiting. Tegelijkertijd gaat het voorbij aan legitieme beperkingsgronden voor bepaalde mensenrechten.</i>	2
	1-r	B	201	In een bron bij een opdracht over de pedofielenvereniging Martijn wordt er gevraagd: <i>Welk grondwetsartikel is blijkbaar minder belangrijk dan de ‘openbare orde en goede zeden’.</i> Noem ook de bijbehorende waarde. In de docentenhandleiding wordt als waarde aangegeven <i>rechten van het kind</i> dat bij verbod op de vereniging zwaarder weegt dan de vrijheid van vereniging. → het gaat hier om een bij wet gestelde beperkingsgrond ‘openbare orde en goede zeden’ of om botsende rechten, zoals bijvoorbeeld recht van het kind om niet blootgesteld te worden aan geweld tegen vrijheid van vereniging. Het is in principe een goede oefening in deze afwegingen.	
	1-r	T	226	Bij de uitleg van grondrechten van burgers in de Grondwet worden artikelen besproken in het kader van het mensenrechtendilemma. Het gaat over artikelen <i>die gaan over vrijheid in relatie tot de overheid</i> . Er wordt uitgelegd dat <i>[b]ij veel van deze artikelen staat ‘buiten de gevallen bij of krachtens de wet bepaald’.</i> Dat houdt in dat er uitzonderingen zijn en dat de overheid deze grondrechten van burgers kan negeren, als er sprake is van een “bijzondere situatie”. → dit heeft te maken met de beperkingsgronden van de mensenrechten. Tevens is de formulering ‘negeren’ onjuist vanuit mensenrechtenoogpunt. De verschillende rechten en belangen moeten juist altijd in overweging worden genomen en kunnen nooit genegeerd worden. Na overweging kunnen bepaalde rechten (tijdelijk) beperkt worden, maar nooit genegeerd.	

	1-r	B	228	In een bron bij een opdracht gaat het over een rechtszaak m.b.t. gijzeling door de overheid als uiterst dwangmiddel	
	1-r	B	228	In een bron bij een opdracht gaat het over een rechtszaak over huisvredebreuk door de ME	
	1-r	T	230	Bij een stuk over de Rechtspraak staat dat <i>de belangrijkste taak van een rechter is om te controleren of in een bepaalde zaak de wet goed is toegepast (rechtvaardigheid). Het gaat er daarbij ook om dat zowel de (rechts)orde als mensenrechten worden gewaarborgd. Binnen de Rechtspraak wordt er dus gestreefd naar beide waarden van het mensenrechten dilemma: zowel vrijheid (mensenrechten) als (openbare) orde</i> → dit heeft te maken met de beperkingsgronden binnen de mensenrechten, maar gaat hieraan voorbij. Mensenrechten en orde worden voorgesteld als tegenpolen, terwijl mensenrechten ook binnen de handhaving van orde en veiligheid gelden.	
	1	O	234	In een opdracht over standpunten van politieke partijen staan standpunten die te maken hebben met mogelijke beperkingsgronden van mensenrechten, zoals <i>Bij het volgen van verdachte personen of organisaties is de bescherming van onschuldige burgers belangrijker dan de privacy van degenen die mogelijk kwaad in de zin hebben en Terrorisme moet krachtig bestreden worden. Dat lukt niet met geweld en met het afbreken van burgerrechten.</i> → bij de opdracht gaat het enkel om het toewijzen van standpunten tot ideologieën op het links-rechts spectrum en tot politieke partijen. De standpunten worden niet geplaatst in het debat over beperkingsgronden.	
Botsende rechten	1	T	19	<i>Sommige mensen vinden het belangrijk dat iedereen hetzelfde wordt behandeld en dat niemand beledigd mag worden (gelijkheid), anderen vinden juist dat je moet kunnen zeggen wat je wilt en pleiten voor vrijheid van meningsuiting. Dit is een waardenbotsing</i> → 1. Non-discriminatie en vrijheid van meningsuiting worden als waarden, niet als mensenrechten uitgelegd; 2. Non-discriminatie als gelijkheidsbeginsel en smaad/belediging worden met elkaar verward; 3. Beide waarden/rechten worden voorgesteld als elkaar uitsluitend, terwijl dit niet het geval is. Het is een zaak van afwegingen maken binnen de mensenrechten.	
	1-r	O	23	In een opdracht over maatschappelijke problemen wordt een situatie geschetst van een meisje op een katholieke school dat geen hoofddoek mag dragen. In de docentenhandleiding gaat het om de waarde godsdienstvrijheid vs. eenheid → het zou	

				ook kunnen gaan om botsing godsdienstvrijheid van het meisje en de school	
	1-r	T	31	In een verhelderingstekst gaat het over een rechtszaak van Wilders tegen zijn uitspraken over de islam. Vrijheid van meningsuiting wordt hier geplaatst tegenover non-discriminatie.	
	1	T	60	In verband met extreem-rechtse partijen en politici in de geschiedenis wordt Hans Janmaat genoemd. Hierbij wordt vermeld dat hij door de rechter veroordeeld was voor discriminerende uitspraken, en dat Wilders (wiens uitspraken volgens sommige actoren verder gaan dan die van Janmaat destijds) door de rechter is vrijgesproken van discriminatie. Er wordt gesteld dat verandering van samenleving en opvattingen daar mee te maken hebben.	
	1	B	64	In een bron bij een opdracht over een actoren/belangen/waarden-analyse gaat het over het homohuwelijk en weigerambtenaren. De docentenhandleiding refereert enkel aan de waarden gelijkheid en godsdienstvrijheid → er wordt geen verband gelegd met mensenrechten, te weten het recht om te huwen, wel met discriminatie en godsdienstvrijheid.	2
	1	B	73	In een bron bij een opdracht gaat het over een zaak in België waarbij het contract van een uitzendkracht niet was verlengd omdat zij een hoofddoek droeg. → discriminatie. Interessante uitspraken van het College voor de Rechten van de Mens.	
	1	T	103	<i>Als we denken aan de rechtszaak van Geert Wilders, dan zien we daarin de botsing tussen vrijheid van meningsuiting aan de ene kant en gelijkheid aan de andere kant.</i>	
	1	B	168	In een opdracht over uitspraken van Pim Fortuyn m.b.t. botsingen tussen vrijheid van meningsuiting, vrijheid van gedachte en geloof en non-discriminatie → er wordt geen verband met mensenrechten gelegd. Verder wordt art. 1 non-discriminatie hier niet uitgelegd volgens het mensenrechtenprincipe (eerder smaad) en worden de nodige overwegingen bij botsende rechten niet uitgelegd of geoefend.	
	1	B	169	In een bron over vergoeden van therapie van homoseksuele gelovigen bij een opdracht over discriminatie gaat het volgens de docentenhandleiding over een botsing tussen de waarde gelijkheid en de waarde vrijheid van godsdienst	
	1	B	175	In een bron bij een opdracht over politieke standpunten gaat het over de weigering	

				van de katholieke kerk hosties aan homoseksuelen te geven → godsdienstvrijheid en non-discriminatie	
	1-r	T	191	In een verhelderingstekst gaat het over een rechtszaak die de politieke Partij voor Naastenliefde, Vrijheid en Diversiteit wilde verbieden, omdat deze in strijd zou zijn met de openbare orde. De rechter concludeerde dat het recht op vrijheid van meningsuiting en vrijheid van verenigen zwaarder wogen. → belang van de rechter bij de beoordeling van beperkingsgronden	
Dilemma's	1	O	15	In een opdracht over waarden gaat het over dilemma's tussen de waarde privacy en veiligheid. → het gaat in wezen over de vraag hoe ver de beperkingsgronden mogen gaan.	
	1	O	23	In een opdracht over maatschappelijke problemen gaat het over ritueel slachten en wordt het recht van het dier tegenover godsdienstvrijheid geplaatst → dit is in wezen een interessante en nieuw dilemma, dat mogelijk nieuwe (wettelijke) grenzen gaat stellen aan godsdienstvrijheid – namelijk dierenleed	
	1	T	32	In een verhelderingstekst gaat het over ritueel slachten en staat er: <i>Marianne Thieme van de Partij voor de Dieren 'stelt dat vrijheid van godsdienst eindigt waar dierenleed begint'</i>	
	1	T	48-49	In een alinea over gelijkheid gaat het over positieve discriminatie en beschreven als <i>soms worden vrouwen en minderheden als homoseksuelen en immigranten voorgetrokken bij een sollicitatie, om ze meer kans te geven</i> → gekleurde omschrijving van positieve discriminatie	
	1	T	49	<i>Centrum-rechts vindt niet dat arme, zieke en zwakke mensen aan hun lot moeten worden overgelaten. Het helpen van hen is een goede zaak, maar moet niet door de overheid worden afgedwongen</i> → voorbeeld van mogelijk recht op bestaanszekerheid en hoe verschillende actoren daar verschillend beleid op kunnen voeren	
	1-r	T	56-57	Over politieke partijen, en hoe verschillende partijen voor verschillende rechten opkomen (GroenLinks voor vrouwen, seksuele en culturele minderheden; PvdA voor de rechten van de arbeiders; SP voor goede gezondheidszorg, Partij voor de Dieren voor dierenrechten, D66 voor meer inspraak voor inwoners)	

	1	B	63	In een bron over het bewaren van kentekens in een opdracht over politieke ideologieën gaat het over het dilemma veiligheid en privacy. → balans vinden tussen verschillende rechten	
	1	T	69	In de verhelderingstekst gaat het over het dilemma culturele traditie (stierenvechten) vs. recht van het dier (dierenleed)	
	1-r	T	80	Bij de uitleg van het mensenrechtendilemma staat dat actoren uit het midden voor debat en vrijheid zijn: <i>Dat betekent dat er vrijheid van meningsuiting is en mensen politieke rechten hebben, zoals kiesrecht en het recht om een politieke partij op te richten.</i> → dit gaat eigenlijk meer over de praktijk van mensenrechten	2
	1	T	82	Bij het welzijnsdilemma wordt de vraag gesteld: <i>Of de overheid werkloze mensen actief moet helpen om een baan te vinden of dat dat 'hun eigen verantwoordelijkheid' is.</i> → dit is een interessante vraag over de manier waarop de staat invulling kan geven aan de realisatie van mensenrechten (vooral economische, sociale en culturele rechten)	
	1	T	82	Bij het cultuurdilemma worden vragen gesteld als: Mogen vrouwen hoofddoekjes dragen? Mag er een kruis in een school hangen? Mogen homoseksuelen trouwen → allen zonder verwijzing naar mensenrechten	
	1-r	T	90-91	In de verhelderingstekst worden voorbeelden gegeven hoe verschillende landen een verschillende invulling van bepaalde rechten geven, bijvoorbeeld Cuba met verdergaande sociale rechten en het Verenigd Koninkrijk met sterkere privacy-rechten en waar de politie minder macht heeft. → niet genoemd als mensenrechten	
	1	B	96	In een bron over rechten in de VS gaat het over de vraag of de politie iedereen altijd naar zijn papieren mag vragen → dit gaat over de discussie over de beperkingsgronden van het recht op privacy: is het tegengaan van illegale immigratie een valide reden. Het wordt niet direct op het gebied van mensenrechten geplaatst. Bij dit soort dilemma's zijn het politieke en het rechterlijke aspect van belang	
	1	O	105	In een opdracht moeten basiswaarden aan een voorbeeld worden gekoppeld. Hier komen mensenschendingen en dilemma's in voor, zoals <i>voortaan is haatzaaien en beledigen niet meer strafbaar</i> en <i>Je mag alles zeggen wat je wilt</i> en <i>Politicus pleit voor bezuinigingen op uitkeringen voor werklozen zodat belasting omlaag kan.</i> → om grenzen van mensenrechten te bespreken en de invulling ervan.	
	1	T	171	Discussie van verschillende politieke partijen over het dragen van religieuze symbolen	

				bij het uitoefenen van overheidstaken.	
	1	T	171	Discussie in de politiek over art. 23 van de Grondwet of bijzondere scholen kinderen en leraren mogen weigeren.	
	1-r	T	173	In een verhelderingstekst wordt gesproken over <i>homorechten en weigerambtenaren</i> en de vraag of ambtenaren die weigeren homoseksuele paren te trouwen ontslagen mogen worden.	
	1	B	175	In een bron bij een opdracht gaat het over ritueel slachten en de waarde godsdienstvrijheid vs. dierenwelzijn	
	1	O	176	In een opdracht over standpunten van politieke partijen wordt in feite geraakt aan de invulling van bepaalde rechten en mogelijke beperkingsgronden	
	1	T	179	Bij de bespreking van monoculturele samenleving en etnisch zuivere samenlevingen worden dilemma's uitgelegd die (mogelijk) schendingen van mensenrechten meebrengen: culturele rechten van minderheden of zelfs discriminatie en genocide.	
	1	B	186	In een bron bij een opdracht over waarden en standpunten van politieke partijen gaat het over art. 23 over het bijzonder onderwijs en of scholen mogen segregeren.	
	1	T	207-208	Uitgebreide uitleg van het dilemma kiesrecht vs. inspraak met visies van D66, SGP en VVD en populistische partijen → vormen van inspraak	
	1	T	233-234	In de paragraaf over politieke partijen en het mensenrechtendilemma worden verschillende manieren beschreven waarop verschillende politieke partijen een verschillende invulling van bepaalde rechten voorstaan. Bijvoorbeeld de PVV die meer macht voor de politie wil om veiligheid te garanderen, maar die ook de vrijheid van rechters aan banden wil leggen, de SP die meer zeggenschap van werknemers in bedrijven wil en wil dat de overheid bedrijven verplicht mee te werken aan het realiseren van volledige werkgelegenheid. → dit geeft aan dat er voor de realisatie van mensenrechten verschillende oplossingen mogelijk zijn, binnen de grenzen van bepaalde principes (daarbij Verdragscomités en rechters van belang)	
	1-r	B	271	In een bron bij een tekst over soevereiniteit wordt een rechtszaak bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens aangehaald m.b.t. het ontzeggen van passief kiesrecht voor vrouwen door een politieke partij op grond van godsdienstige overwegingen.	
Mensenrechtenschendingen					

Genocide	1	T	30	In de tekst over ontwikkelingen van verschillende ideologieën staat de zin: <i>Daarbij was er geen plaats voor Joden, homoseksuelen en zigeuners en zij werden door gewelddadige strijd uit het land verwijderd.</i> → understatement van de genocide die plaatsvond	
	1	T	47	Bij het bespreken van ideologieën wordt het fascisme en het nazisme beschreven als extreemrechtse ideologieën die onderscheid maken <i>op basis van biologie (bloed) of op basis van cultuur of religie. In de ideale samenleving van extreemrechts dienen de 'zwakken' daarom de sterkeren: 'minderwaardige mensen worden tot slaaf gemaakt, of ze worden verbannen naar een ander gebied/land of gedood.</i> → dit is genocide, zonder dat het genoemd wordt of in het perspectief van de ontwikkelingen van mensenrechten en in het systeem van mensenrechten wordt geplaatst	
	1	T	50	<i>Het verschil tussen het nazisme en fascisme is dat nazi's alleen mensen van een bepaald ras (dus mensen met hetzelfde bloed) accepteren en de fascistie kiezen voor mensen van hetzelfde land en cultuur. [...] ook een oorlog in het eigen land is gerechtvaardigd. Vooral nazi's vinden dat een manier om het land te 'zuiveren'.</i> → 1. dit is genocide, zonder dat het genoemd wordt of in het perspectief van de ontwikkelingen van mensenrechten en in het systeem van mensenrechten wordt geplaatst; 2. De definitie van ras is niet zuiver.	
	1	O	181	In een opdracht wordt de genocide in Rwanda wordt genoemd met een aantal vragen → er wordt geen verband met mensenrechten gelegd. Wel met sociale ongelijkheid en democratie	
Misdrijven tegen de menselijkheid					
Schending van mensenrechten	1	O	87	In een opdracht met citaten, moeten leerlingen aangeven bij welk samenlevingsdilemma het citaat het best past. Veel van de citaten hebben een impliciete link met mensenrechten, zoals SGP en vrouwen op de kieslijst, geen vrouwenstemrecht in Saudi-Arabië, stemrecht vanaf de geboorte.	
	1	T	89	In de tekst wordt een voorbeeld gegeven van Iran waar er <i>niet veel vrijheidsrechten</i> zijn. <i>Anders-denken en anders-zijn wordt niet getolereerd en er is in Iran dan ook geen ruimte voor homoseksuelen en christenen en zij moeten dan ook vrezen voor hun leven</i>	

Bijlage 4 – Frequentieanalyse categorieën

Frequentie-analyse concepten mensenrechten

Categorie	Frequentie Tekst	Frequentie Opdracht	Frequentie Bronnen	Frequentie Totaal
A. Mensenrechten algemeen				
<i>Mensenrechten – woord</i>	4	3	2	9
<i>Principes en onderliggende waarden</i>	3	1	2	6
<i>Normatieve karakter van mensenrechten</i>	9	4	3	16
Subtotaal	16	8	7	31
B. Beschermingsmechanismen				
<i>Nationaal</i>	11	4	5	20
<i>Europees</i>	2	0	2	4
<i>Internationaal</i>	4	0	2	6
<i>Ngo's</i>	1	0	6	7
Subtotaal	18	4	15	37
C. Soorten mensenrechten				
<i>Burger- en politieke rechten</i>	24	14	11	49
<i>Economische, sociale en culturele rechten</i>	11	11	5	27
<i>Non-discriminatie</i>	2	1	1	4
<i>Ondeelbaarheid</i>	2	1	0	3
Subtotaal	38	27	17	83
D. Mensenrechten in de praktijk				
<i>(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten</i>	10	3	3	16
<i>Kritiek op mensenrechten</i>	2	2	0	4
<i>Dilemma's en botsende rechten</i>	27	7	13	47
<i>Mensenrechtenschendingen</i>	4	2	0	6
Subtotaal	43	14	16	73
Totaal	115	54	55	224

Bijlage 5 – Frequentieanalysen scores

Frequentieanalyse: scores impliciet – expliciet

Categorie	Expliciet (score 2)	Impliciet (score 1)	Anders (woord)	Frequentie Totaal
A. Mensenrechten algemeen				
<i>Mensenrechten – woord</i>			9	9
<i>Principes en onderliggende waarden</i>	2	4		6
<i>Normatieve karakter van mensenrechten</i>	2	12	2	16
Subtotaal	4	16	11	31
B. Beschermingsmechanismen				
<i>Nationaal</i>	0	20		20
<i>Europees</i>	0	4		4
<i>Internationaal</i>	1	5		6
<i>Ngo's</i>	1	6		7
Subtotaal	2	35		37
C. Soorten mensenrechten				
<i>Burger- en politieke rechten</i>	1	48		49
<i>Economische, sociale en culturele rechten</i>	1	26		27
<i>Non-discriminatie</i>	0	4		4
<i>Ondeelbaarheid</i>	0	3		3
Subtotaal	2	81		83
D. Mensenrechten in de praktijk				
<i>(Ontstaans)geschiedenis van mensenrechten</i>	1	15		16
<i>Kritiek op mensenrechten</i>	1	3		4
<i>Dilemma's en botsende rechten</i>	0	47		47
<i>Mensenrechtenschendingen</i>	0	6		6
Subtotaal	2	71		73
Totaal	10	203	11	224

Bijlage 6 – Examenprogramma maatschappijleer havo en vwo

Examenprogramma maatschappijleer havo en vwo 2016

Havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaardigheden

Domein B Rechtsstaat

Domein C Parlementaire democratie

Domein D Verzorgingsstaat

Domein E Pluriforme samenleving.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
- (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
- een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:

- aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
- beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
- beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:

- voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
- uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:

- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
- de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau;
- de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:

- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
- de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
- dilemma's herkennen die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:

- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
- kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:

- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat;
- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
- kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:

- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
- het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
- de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit.

Vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaardigheden

Domein B Rechtsstaat

Domein C Parlementaire democratie

Domein D Verzorgingsstaat

Domein E Pluriforme samenleving.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
- (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
- een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:

- aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
- beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
- beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:

- voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
- uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan:

- de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen;

- voorbeelden geven van internationale invloed op het Nederlandse beleid en de Nederlandse regelgeving ten aanzien van de praktijk van de rechtsstaat.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:

- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
- de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal, landelijk niveau;
- de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:

- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
- het verschil beschrijven tussen een parlementair stelsel en een presidentieel stelsel; alsmede tussen een meerderheidsstelsel en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging;
- de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
- aangeven welke factoren de politieke participatie van burgers beïnvloeden en waarom niet een ieder van zijn of haar politieke rechten gebruik maakt;
- uitleggen dat er spanning bestaat tussen representatie en representativiteit;
- dilemma's herkennen, die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:

- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
- kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:

- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en de opvattingen van politieke partijen hierover;
- het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij voordoet tussen politiek en samenleving;
- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan:

- een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land;
- aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
- kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:

- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
- uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie;
- het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
- de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren;
- verschillende visies weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan:

- aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit;
- een vergelijking maken tussen de Nederlandse maatschappij en een ander West-Europees land naar posities en kansen van migranten.